Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ—
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ при ЦК КПРС

К. МАРКС
і
Ф. ЕНГЕЛЬС

З РАННІХ ТВОРІВ

ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНИ
Київ - 1973

ПЕРЕДМОВА

У «Deutsch-Französische Jahrbücher» я обіцяв дати критику науки про право і державу у вигляді критики *гегелівської* філософії права [172]. При опрацюванні матеріалів для друку виявилося, що поєднання критики, спрямованої тільки проти спекулятивного мислення, з критикою різних предметів самих по собі зовсім недоцільне, що воно зв'язує хід викладу й утруднює розуміння. Крім того, велика кількість і різнорідність предметів, що підлягають розглядові, дали б змогу втиснути весь цей матеріал в *один* твір лише при умові цілком афористичного викладу, а такий афористичний виклад, у свою чергу, створював би *видимість* довільного систематизування. Ось чому критику права, моралі, політики і т. д. я дам у ряді окремих, поданих одна за одною самостійних брошур, а на закінчення спробую висвітлити в окремій праці внутрішній зв'язок цілого, взаємовідношення окремих частин і, нарешті, піддам критиці спекулятивну обробку всього цього матеріалу. З цих міркувань у пропонованій праці зв'язок політичної економії з державою, правом, мораллю, громадянським життям і т. д. зачіпається лише остільки, оскільки цих предметів ex professo * торкається сама політична економія.

Читача, обізнаного з політичною економією, мені нема чого запевняти в тому, що до своїх висновків я прийшов шляхом цілком емпіричного аналізу, що грунтується на сумлінному критичному вивченні політичної економії.

⟨А рецензенту-невігласові, який, щоб приховати своє цілковите неуцтво і скудоумство, оглушає позитивного критика такими висловами, як *«утопічна фраза»,* або ще такими, як «абсолютно чиста, абсолютно рішуча, абсолютно критична критика», або «не тільки правове, але суспільне, цілком суспільне суспільство», або «компактна масова маса», або «ораторствуючі оратори масової маси» [173],— цьому рецензентові треба ще

* — спеціально. *Ред.*

спершу подати доказ того, що крім своїх теологічних сімейних справ він має право претендувати на участь в обговоренні також і *мирських* справ.⟩ *

Само собою зрозуміло, що крім французьких та англійських соціалістів я користувався працями також і німецьких соціалістів. Проте змістовні й *оригінальні* німецькі праці в галузі цієї науки зводяться,— не рахуючи творів Вейтлінга,— до статей *Гесса*, вміщених у збірнику «Двадцять один аркуш» [174], та до «*Начерків до критики політичної економії*» *Енгельса* [175], надрукованих у «Deutsch-Französische Jahrbücher», 'де я, в свою чергу, в найзагальнішій формі намітив перші елементи пропонованої роботи.

⟨Крім цих письменників, які критично займалися політичною економією, позитивна критика взагалі, а значить і німецька позитивна критика політичної економії, своїм справжнім обгрунтуванням зобов'язана відкриттям *Фейербаха*. Однак проти його «*Філософії майбутнього*» [176] та надрукованих в «Anekdota» «Тез до реформи філософії» [177] — незважаючи на те, що ці праці широко використовуються,— було, можна сказати, організовано справжню змову *мовчання*, породжену дріб'язковою заздрістю одних і щирим гнівом інших.⟩

Тільки від *Фейербаха* веде свій початок *позитивна* гуманістична і натуралістична критика. Чим менше шуму він піднімає, тим вірніший, глибший, ширший і сильніший вплив його творів; після «Феноменології» і «Логіки» Гегеля це — єдині твори, які містять у собі справжню теоретичну революцію.

Заключний розділ пропонованого твору — критичний розгляд *гегелівської діалектики* і гегелівської філософії взагалі — здавався мені абсолютно необхідним на противагу *критичним теологам* [178] нашого часу тому, що така праця досі ще не проведена. *Негрунтовність* — їх неминуча доля: адже навіть *критичний* теолог залишається *теологом*, тобто або він змушений виходити з певних передпосилок філософії як якогось незаперечного авторитету, або, якщо в процесі критики і завдяки чужим відкриттям у ньому зародилися сумніви в правильності цих філософських передпосилок, він боягузливо і невиправдано їх облишає, від них *абстрагується*, причому його плазування перед цими передпосилками і його досада на це плазування проявляються тепер тільки в негативній, несвідомій і софістичній формі.

⟨У зв'язку з цим він або безперестанно повторює запевнення в *чистоті* своєї власної критики, або, щоб відвернути увагу читача і свою власну увагу від *необхідності* рішучої розмови *критики* з її материнським лоном — гегелівською *діалектикою*

---

* Абзаци, взяті в кутові дужки, в рукописі перекреслено. *Ред.*

і німецькою філософією взагалі,— від необхідності подолання сучасною критикою її власної обмеженості і стихійності, він намагається створити, навпаки, таке враження, начебто критиці доводиться мати справу лише з якоюсь обмеженою формою критики поза нею — з критикою, що залишається, скажімо, на рівні XVIII століття,— і з обмеженістю *маси*. І, нарешті, коли робляться відкриття щодо суті його власних філософських передпосилок — такі, як відкриття *Фейєрбаха*, — то критичний теолог створює видимість, начебто зробив ці відкриття не хто інший, як він сам. Він створює цю видимість так: не будучи спроможним розробити результати цих відкриттів, він, з одного боку, жбурляє ці результати у вигляді *готових лозунгів* у лоб письменникам, які ще перебувають у полоні в філософії; з другого боку, він переконує себе в тому, що за своїм рівнем він навіть підноситься над цими відкриттями, в таємничим виглядом, нишком, підступно і скептично оперуючи проти фейєрбахівської критики гегелівської *діалектики* тими елементами цієї діалектики, яких він ще не знаходить у цій критиці і які йому ще не подаються для використання в критично переробленому вигляді. Сам він не намагається і не спроможний привести ці елементи в належний зв'язок з критикою, а просто оперує ними в тій формі, яка *властива* гегелівській діалектиці. Так, наприклад, він висуває категорію опосереднюючого доказу проти категорії позитивної істини, що починає з самої себе. Адже теологічний критик вважає цілком природним, щоб філософи самі *зробили* все потрібне, щоб він міг *базікати* про чистоту і рішучість критики, про цілком критичну критику, і він уявляє себе істинним героєм, *який подолав філософію*, коли він, наприклад, *відчуває*, що той або інший момент Гегеля відсутній у Фейєрбаха,— бо за межі відчуття до свідомості теологічний критик так і не переходить, незважаючи на все своє спіритуалістичне ідолослужіння *«самосвідомості»* і *«духові»*.⟩

Теологічна критика, яка на початку руху була дійсно прогресивним моментом, при найближчому розгляді виявляється кінець кінцем нічим іншим, як завершенням і наслідком старої *філософської* і особливо *гегелівської трансцендентності*, що виродилися в *теологічну карикатуру*. В іншому місці я детально покажу цю історичну Немезиду, цей небезінтересний суд історії, яка обрала тепер теологію, що споконвіку була гнилою ділянкою філософії, для того щоб на собі самій продемонструвати негативний розпад філософії, тобто процес її гнильного розкладу [179].

⟨А якою мірою, навпаки, *фейєрбахівські* відкриття щодо суті філософії все ще — принаймні для того щоб *довести* їх — робили необхідним критичне розмежування з філософською діалектикою, читач побачить з самого мого викладу.⟩

ЗАРОБІТНА ПЛАТА

Заробітна плата визначається ворожою боротьбою між капіталістом і робітником. Перемагає неодмінно капіталіст. Капіталіст може довше жити без робітника, ніж робітник без капіталіста. Об'єднання капіталістів звичайне й ефективне, об'єднання робітників заборонене і призводить до поганих наслідків для них. Крім того, земельний власник і грошовий капіталіст можуть додати до своїх доходів ще підприємницький прибуток, а робітник до свого промислового заробітку не може додати ні земельної ренти, ні процентів на капітал. Ось чому така велика конкуренція серед робітників. Отже, тільки для робітника роз'єднання між капіталом, земельною власністю і працею є неминучим, істотним і згубним роз'єднанням. Капітал і земельна власність можуть не залишатися в межах цієї абстракції, праця ж робітника не може вийти за ці межі.

Отже, для робітника роз'єднання між капіталом, земельною рентою і працею смертельне.

Найнижчою і єдино необхідною нормою заробітної плати є вартість існування робітника під час роботи і понад це стільки, щоб він міг прогодувати сім'ю і щоб робітнича раса не вимерла. За Смітом, звичайна заробітна плата є найнижчий мінімум, сумісний із «звичайною людяністю» [180], тобто з тваринним рівнем існування.

Попит на людей неминуче регулює виробництво людей, як і будь-якого іншого товару. Якщо пропозиція значно перевищує попит, то частина робітників опускається до злидарського рівня або до голодної смерті. Таким чином, існування робітника зводиться до умов існування будь-якого іншого товару. Робітник став товаром, і щастя для нього, якщо йому вдається знайти покупця. А попит, від якого залежить життя робітника, залежить від примхи багачів і капіталістів. Якщо пропозиція кількісно перевищує попит, то одна з складових частин ціни (прибуток, земельна рента, заробітна плата) виплачується нижче

ціни; в результаті цього відповідний фактор ціноутворення ухиляється від такого застосування, і таким чином ринкова ціна тяжіє до природної ціни як до якогось центру. Але, по-перше, робітникові, при значному поділі праці, найважче дати інше спрямування своїй праці, а по-друге, при підлеглому становищі робітника щодо капіталіста, збитків зазнає в першу чергу робітник.

Отже, при тяжінні ринкової ціни до природної ціни найбільше і безумовно втрачає робітник. І саме здатність капіталіста давати своєму капіталові інше спрямування або позбавляє шматка хліба робітника, обмеженого рамками певної галузі праці, або змушує його підкоритися всім вимогам цього капіталіста.

Випадкові і раптові коливання ринкової ціни позначаються на земельній ренті менше, ніж на тій частині ціни, яка розпадається на прибуток і заробітну плату; але й на прибутку вони позначаються менше, ніж на заробітній платі. Здебільшого буває так, що при підвищенні заробітної плати в якому-небудь одному місці, в другому вона залишається *такою самою,* а в третьому *падає.*

При виграші капіталіста робітник не обов'язково виграє, але при збитку капіталіста робітник обов'язково разом з ним втрачає. Так, наприклад, робітник нічого не виграє в тих випадках, коли капіталіст — завдяки фабричній або торговельній таємниці, завдяки монополії або завдяки сприятливому місцезнаходженню своєї земельної ділянки — тримає ринкову ціну вище від природної ціни.

Далі: *ціни на працю значно стійкіші, ніж ціни на засоби для життя.* Часто-густо одні й другі перебувають в оберненому відношенні одні до одних. У рік дорожнечі заробітна плата падає внаслідок скорочення попиту на працю і підвищується внаслідок зростання цін на засоби для життя. Таким чином, одне врівноважує друге. Але в усякому разі деяка частина робітників втрачає шматок хліба. У роки дешевизни заробітна плата підвищується внаслідок підвищення попиту на працю і падає внаслідок падіння цін на засоби для життя. Таким чином, одне врівноважується другим.

Інша невигідна сторона для робітника:

Різниця в цінах на працю робітників різних професій далеко більша, ніж різниця в прибутках у різних галузях застосування капіталу. У праці виявляється вся природна, духовна і соціальна відмінність індивідуальної діяльності, і через це праця винагороджується по-різному, тоді як мертвий капітал завжди простує однією і тією ж ходою і байдужий до *справжніх* особливостей індивідуальної діяльності.

Взагалі слід зауважити, що там, де робітник і капіталіст однаково зазнають збитків, у робітника терпить саме його існування, а в капіталіста — лише бариші його мертвої мамони.

Робітникові доводиться боротися не тільки за фізичні засоби для життя, але й за одержання роботи, тобто за можливість здійснення своєї діяльності, за засоби для цього здійснення своєї діяльності.

Візьмемо три основних стани, в яких може перебувати суспільство, і розглянемо в них становище робітника.

1) Якщо багатство суспільства підупадає, то найбільше терпить робітник. Бо, хоч у щасливому стані суспільства робітничий клас не може виграти стільки, скільки виграє клас власників, *«ні один клас не терпить так жорстоко, як клас робітників, від того, що підупадає суспільний добробут»* [181].

2) Тепер візьмемо таке суспільство, в якому багатство прогресує. Це — єдиний стан, сприятливий для робітника. Тут серед капіталістів починається конкуренція. Попит на робітників перевищує їх пропозицію.

Але, *по-перше:* підвищення заробітної плати призводить до того, що робітники *надриваються за роботою.* Чим більше вони хочуть заробити, тим більшим часом змушені вони жертвувати і, зовсім відмовляючись від будь-якої свободи, працювати, наче раби, на службі в зажерливості. Тим самим вони скорочують тривалість свого життя. Це скорочення тривалості життя робітників є сприятливою обставиною для робітничого класу в цілому, тому що завдяки йому безперервно виникає новий попит на працю. Цей клас завжди змушений жертвувати якоюсь частиною самого себе, щоб не загинути цілком.

Далі: Коли суспільство перебуває в процесі прогресуючого збагачення? При зростанні капіталів і доходів у країні. Але

α) це можливо лише завдяки нагромадженню великої кількості праці, бо капітал є нагромаджена праця; значить, це можливо лише завдяки тому, що в робітника віднімається все більше й більше продуктів його праці, що його власна праця все більшою й більшою мірою протистоїть йому як чужа власність, а засоби його існування і його діяльності все більшою й більшою мірою концентруються в руках капіталіста.

β) Нагромадження капіталу посилює поділ праці, а поділ праці збільшує кількість робітників; і навпаки — збільшення кількості робітників посилює поділ праці, так само як поділ праці збільшує нагромадження капіталів. У міру розвитку цього поділу праці, з одного боку, і нагромадження капіталів, з другого, робітник усе більшою й більшою мірою попадає в повну залежність від роботи, і притому від певної, дуже односторонньої, машиноподібної роботи. Поряд з духовним і фізичним приниженням його до ролі машини, з перетворенням людини в абстрактну діяльність і в шлунок, він попадає все в більшу й більшу залежність від усіх коливань ринкової ціни, від застосування капіталів і примхи багачів. Разом з тим, в результаті

кількісного збільшення класу людей, які живуть тільки роботою, посилюється конкуренція серед робітників, а значить знижується їх ціна. У фабричній системі це становище робітника досягає своєї найвищої точки.

γ) У суспільстві, добробут якого зростає, тільки найбагатші можуть жити на проценти з своїх грошей. Всі інші змушені за допомогою свого капіталу займатися яким-небудь промислом або вкладати свій капітал у торгівлю. Завдяки цьому зростає конкуренція між капіталами, концентрація капіталів зростає, великі капіталісти розоряють дрібних, і деяка частина колишніх капіталістів переходить у клас робітників, який внаслідок такого приросту частково знову зазнає зниження заробітної плати і попадає в ще більшу залежність від небагатьох великих капіталістів. Із зменшенням кількості капіталістів їх конкуренція в погоні за робітниками сходить майже нанівець; що ж до робітників, то в міру зростання кількості робітників конкуренція між ними стає дедалі сильнішою, протиприроднішою і примусовішою. Внаслідок цього частина робітничої маси опускається до жебрацтва або до стану тих, що гинуть від голоду, так само неминуче, як неминуче частина середніх капіталістів опускається до становища робітників.

Отже, навіть при найбільш сприятливому для робітника стані суспільства для робітника неминучі надривання у процесі роботи і рання смерть, приниження робітника до ролі машини, до ролі раба капіталу, нагромадження якого протистоїть йому як щось для нього небезпечне, нова конкуренція, голодна смерть або жебрацтво частини робітників.

Підвищення заробітної плати породжує в робітникові капіталістичну жадобу збагачення, але заспокоїти цю жадобу він може тільки шляхом принесення в жертву свого духу і тіла. Підвищення заробітної плати має передумовою і наслідком нагромадження капіталу; тому в результаті підвищення заробітної плати продукт праці протистоїть робітникові як щось дедалі більш і більш чуже. Так само і поділ праці робить робітника дедалі більш і більш одностороннім і залежним; він же породжує конкуренцію не тільки людей, але й машин. Оскільки робітник опустився до ролі машини, то машина може виступити проти нього як конкурент. І, нарешті, подібно до того як нагромадження капіталу збільшує кількість праці, а значить і робітників, так завдяки цьому нагромадженню одна й та ж кількість праці виробляє *більшу кількість продукту;* виходить надвиробництво, і справа кінчається або тим, що значна частина робітників втрачає роботу, або тим, що їхня заробітна плата падає до наймізернішого мінімуму.

Такі наслідки стану суспільства, найбільш сприятливого для робітника,— стану, при якому багатство *зростає, прогресує.*

Але кінець кінцем цей стан зростання повинен коли-небудь досягти своєї найвищої точки. Яке ж тоді буде становище робітника?

3) «В країні, яка досягла б останнього можливого для неї ступеня багатства, і одне і друге — і заробітна плата і процент на капітал — були б дуже низькі. Конкуренція між робітниками в погоні за роботою була б настільки велика, що заробітна плата звелася б до того, чого досить для утримання даної кількості робітників, а через те що країна на цей час була б уже достатньо заселена, то ця кількість не могла б збільшуватись» [183].

Що понад цю кількість, було б приречене на вмирання.

Отже, при рухові суспільства по похилій площині вниз — прогресуюче вбозтво робітника; при прогресі суспільного добробуту — особливий, складний вид убозтва; в суспільстві, яке досягло найбільшого добробуту,— стаціонарне убозтво.

Але оскільки, за Смітом, суспільство не буває щасливим там, де більшість страждає,— тим часом навіть найбагатший стан суспільства веде до такого страждання більшості,— і тому що політична економія (взагалі суспільство, в якому панує приватний інтерес) веде до цього найбагатшого стану, то виходить, що метою політичної економії є *нещастя* суспільства.

Щодо взаємовідношення між робітником і капіталістом слід ще зауважити, що підвищення заробітної плати більш ніж компенсується для капіталіста скороченням загальної кількості робочого часу і що підвищення заробітної плати і збільшення проценту на капітал впливають на ціну товарів: перше — як простий процент, друге — як складний процент.

Тепер станемо цілком на точку зору політико-економа і зіставимо, йдучи за ним, теоретичні і практичні домагання робітників.

Політико-економ говорить нам, що спочатку й відповідно до теорії *весь продукт* праці належить робітникові. Але одночасно з цим він говорить, що насправді робітникові дістається найменша частка продукту — те, без чого абсолютно не можна обійтися: лише стільки, скільки необхідно, щоб він існував — не як людина, а як робітник — і плодив не рід людський, а клас рабів — робітників.

Політико-економ говорить нам, що все купується на працю і що капітал є не що інше, як нагромаджена праця; проте одночасно з цим він говорить, що робітник не тільки не може купити всього, але змушений продавати самого себе і свою людську гідність.

У той час як земельна рента бездіяльного землевласника здебільшого становить третю частину продукту землі, а прибуток діяльного капіталіста навіть удвоє перевищує процент з грошей, на долю робітника припадає в кращому разі стільки, що, при наявності в нього чотирьох дітей, двоє з них приречені на голодну смерть.

Якщо, згідно з політико-економами, праця є те єдине, за допомогою чого людина збільшує вартість продуктів природи, а робота людини є її діяльна власність, то, згідно з тією ж політичною економією, земельний власник і капіталіст, що як земельний власник і капіталіст є всього лише привілейованими і бездіяльними богами, всюди беруть верх над робітником і диктують йому закони.

Як говорять політико-економи, праця є єдина незмінна ціна речей; і разом з тим немає нічого більш залежного від випадковостей і ніщо інше не зазнає більших коливань, ніж ціна на працю.

Поділ праці збільшує продуктивну силу праці, багатство і витонченість суспільства, і в той же час він прирікає робітника на зубожіння і опускання до рівня машини. Праця викликає нагромадження капіталів і тим самим зростання суспільного добробуту, і в той же час вона робить робітника все більш і більш залежним від капіталіста, посилює конкуренцію серед робітників, утягує робітника в гарячкову гонку надвиробництва, за яким наступає таке саме велике падіння виробництва.

Згідно з політико-економами, інтерес робітника ніколи не протистоїть інтересові суспільства, тоді як насправді суспільство завжди і неодмінно протистоїть інтересові робітника.

Як говорять політико-економи, інтереси робітників ніколи не протистоять інтересам суспільства 1) тому, що підвищення заробітної плати більш ніж компенсується скороченням затрачуваного робочого часу, поряд з іншими вище схарактеризованими наслідками, і 2) тому, що у відношенні до суспільства весь валовий продукт є чистий продукт і тільки щодо приватних осіб має значення виділеного чистого продукту.

А що сама праця — не тільки за нинішніх її умов, але й взагалі остільки, оскільки її метою є лише збільшення багатства,— є шкідливою, згубною, це випливає з власних міркувань політико-економів, хоч вони цього й не помічають.

Відповідно до теорії, земельна рента і прибуток на капітал є *вирахування* з заробітної плати. Насправді ж заробітна плата є допустиме землею і капіталом вирахування на користь робітника, уступка продукту праці робітникові, праці.

При занепадному стані суспільства найбільше терпить робітник. Специфічним тягарем гніту, якого робітник зазнає, він зобов'язаний своєму становищу як становищу робітника, але гнітом взагалі він зобов'язаний ладові суспільства.

А при прогресуючому стані суспільства загибель і зубожіння робітника є продукт його праці і виробленого ним багатства.

Інакше кажучи, убозтво випливає з *сутності* самої нинішньої праці.

Найбагатший стан суспільства, цей ідеал, який усе ж приблизно досягається і який принаймні є метою як політичної економії, так і буржуазного суспільства, є *стаціонарне убозтво* для робітників.

Само собою розуміється, що *пролетаря*, тобто того, хто, не володіючи ні капіталом, ні земельною рентою, живе виключно тільки працею, і притому односторонньою, абстрактною працею, політична економія розглядає тільки як *робітника*. Через це вона може висунути положення, що робітник, так само як і кожен кінь, повинен одержувати стільки, щоб бути спроможним працювати. Вона не розглядає його в безробітний для нього час, не розглядає його як людину; це вона полишає кримінальній юстиції, лікарям, релігії, статистичним таблицям, політиці і наглядачеві за жебраками.

Піднесемося тепер над рівнем політичної економії і пошукаємо у викладених вище, переданих ледве чи не власними словами політико-економів положеннях відповіді на два запитання:

1) Який смисл у ході розвитку людства має це зведення більшої частини людства до абстрактної праці?

2) Які помилки роблять реформатори en détail *, котрі або хочуть *підвищити* заробітну плату і цим поліпшити становище робітничого класу, або (подібно до Прудона) вбачають мету соціальної революції в *зрівнянні* заробітної плати?

Праця фігурує в політичній економії лише як *діяльність для заробітку*.

«Можна твердити, що заняття, які вимагають специфічних здібностей або більш тривалої попередньої до них підготовки, загалом стали доходніші; а відповідна заробітна плата за механічно одноманітну роботу, до якої швидко й легко може пристосуватися кожен, при зростанні конкуренції впала і неминуче повинна була впасти. Але саме *цей* вид праці — за нинішнього стану його організації — найбільш поширений. Таким чином, коли робітник першої категорії заробляє тепер у 7 разів більше, а робітник другої категорії стільки ж, скільки 50 років тому, то *в середньому* обидва заробляють, звичайно, в 4 рази більше, ніж раніше. Проте коли в якій-небудь країні до першої трудової категорії належить тільки 1 000, а до другої — мільйон людей, то 999 000 чоловік живуть не краще, ніж їм жилося 50 років тому, а коли одночасно з цим ціни на предмети першої необхідності зросли, то їм живеться *гірше*, ніж раніше. І за допомогою такого роду поверхових *середніх обчислень* хочуть обдурити себе щодо найчисленнішого класу населення. Крім цього, величина *заробітної плати* — це лише один з моментів при оцінці *доходу робітника*, тому що для вимірювання цього доходу істотне значення має ще забезпечена *тривалість* одержання ним доходу, а про це не може бути й мови при анархії так званої вільної конкуренції з її постійними коливаннями і періодами

---

* — у дрібницях. *Ред.*

застою. І, нарешті, не слід випускати з уваги й різниці в звичайній тривалості *робочого дня* тоді і тепер. За останні 25 років, тобто якраз з часу запровадження машин, що заощаджують працю, в бавовняній промисловості, робочий день англійських робітників цієї галузі промисловості збільшився в результаті гонитви підприємців за наживою до 12—16 годин, а подовження робочого дня в одній країні і в одній галузі промисловості повинне було — при скрізь іще визнаваному праві необмеженої експлуатації бідних багатими — більшою чи меншою мірою позначитися і в інших місцях» (*Шульц*, «Рух виробництва», стор. 65 [183]).

«Проте навіть якби твердження, що середній доход *усіх* класів суспільства зріс, було настільки ж правильним, наскільки воно насправді є помилковим, то все-таки могли б збільшитися відмінності і *відносне* відставання одних доходів від інших і в результаті цього могла б різкіше виступити протилежність між багатством і бідністю. Бо саме *через те*, що вся продукція зростає, і в міру її зростання зростають і потреби, прагнення і домагання, а значить може зростати *відносна* бідність, тимчасом як *абсолютна* бідність зменшується. Самоїд, який уживає тюленячий жир і прогірклу рибу, не бідний, тому що в його замкнутому суспільстві у всіх однакові потреби. Але в *прогресуючій* державі, де за якийсь десяток років сукупна продукція пропорціонально до кількості населення збільшилася на одну третину, робітник, що заробляє стільки ж, як і 10 років тому, не залишився на попередньому рівні добробуту, а став біднішим на одну третину» (там же, стор. 65—66).

Проте політична економія бачить у робітникові лише робочу тварину, лише худобу, потреби якої зведені до найнеобхідніших фізичних потреб.

«Щоб народ розвивався вільніше в духовному відношенні, він не повинен бути більше рабом своїх фізичних потреб, кріпаком свого тіла. Йому необхідно, значить, мати передусім *дозвілля* для духовної діяльності і духовних насолод. Прогрес у справі організації праці дає можливість викроїти для цього час. Адже в наші дні, при нових двигунах і вдосконалених машинах, один робітник бавовняної фабрики нерідко виконує роботу, для якої раніше було потрібно 100 і навіть 250—350 робітників. Аналогічні результати є в усіх галузях виробництва, тому що до участі в людській праці все більшою й більшою мірою залучаються зовнішні сили природи. Якщо затрата часу і людської сили, необхідна для задоволення деякої кількості матеріальних потреб, зменшилась удвоє, то одночасно з цим, без шкоди для фізичного добробуту, в тій же мірі збільшилося дозвілля для духовної діяльності і духовної насолоди. Але й щодо розподілу здобичі, відвойовуваної нами у старого Кроноса навіть у його власній галузі, як і раніше, все залежить від сліпого несправедливого випадку. У Франції підрахували, що при нинішньому стані виробництва для задоволення всіх матеріальних запитів суспільства було б досить, щоб кожна працездатна людина працювала в середньому п'ять годин на день... Незважаючи на економію часу, що досягається вдосконалюванням машин, тривалість рабської праці на фабриках для численного населення лише зросла» (там же, стор. 67—68).

«Перехід від складної ручної праці передбачає розклад її на прості операції. Але на перших порах тільки *частина* одноманітно повторюваних операцій покладається на машини, а друга частина — на людей. Згідно з природою речей і на основі одностайного досвіду можна вважати безсумнівним, що така постійно одноманітна діяльність так само шкідлива для духу, як і для тіла. Тому при такому *поєднанні* машинної роботи з простим поділом праці між більшою кількістю людських рук повинні проявитися також і всі негативні сторони цього поділу. Серед інших показником

згубності такого поділу праці є зростання смертності серед фабричних робітників... Цю величезну відмінність між роботою людини *в допомогою* машини і її роботою *як* машини... не було взято до уваги» (там же, стор. 69).

«Але в майбутньому житті народів діючі в машинах сліпі сили природи стануть нашими рабами і кріпаками» (там же, стор. 74).

«На англійських прядильних фабриках працює лише 158 818 чоловіків і 196 818 жінок. На кожні 100 робітників бавовняних фабрик Ланкастерського графства припадає 103 робітниці, а в Шотландії навіть 209. На англійських льонопрядильних фабриках Лідса на 100 робітників-чоловіків припадало 147 жінок-робітниць; у Друдені і на східному узбережжі Шотландії навіть 280. На англійських шовкопрядильних фабриках багато робітниць; на шерстяних фабриках, де потрібна більша фізична сила, переважають чоловіки. На північноамериканських бавовняних фабриках у 1833 р. поряд з 18 593 чоловіками працювало не менше 38 927 жінок. Таким чином, завдяки змінам в організації праці коло трудової діяльності жінок розширилося... Економічно жінка стала самостійнішою... Чоловіча і жіноча стать наблизилися одна до одної в соціальному відношенні» (там же, стор. 71—72).

«На англійських прядильнях з паровими і водяними двигунами в 1835 р. працювало 20 558 дітей віком 8—12 років, 35 867 віком 12—13 і, нарешті, 108 208 віком 13—18 років... Правда, дальші успіхи механіки, які все більшою мірою звільняють людину від одноманітних трудових операцій, діють у напрямі до поступового усунення цього зла. Проте швидким успіхам механізації заважає якраз та обставина, що капіталісти мають можливість експлуатувати — аж до знищування — робочу силу нижчих класів, навіть їх дітвори, і це для них легше й обходиться їм дешевше, ніж використання ресурсів механіки» (там же, стор. 70—71).

«Лорд Брум кидає робітникам клич: «Станьте капіталістами!»... Біда в тому, що мільйони людей можуть здобути собі мізерні засоби для життя лише шляхом напруженої роботи, яка руйнує організм, калічить людину в моральному і розумовому відношенні, і що їм доводиться вважати за щастя одержання навіть *такої*, згубної для них, роботи» (там же, стор. 60).

«Отже, щоб жити, люди, які не мають власності, змушені прямо чи посередньо поступати *на службу* до власників, тобто ставити себе в залежність від них» (Пеккер, «Нова теорія соціальної економії» і т. д., стор. 409)[184].

«*Домашні слуги* — на *платні; у робітників — заробітна плата; у службовців — оклад*, або *утримання*» (там же, стор. 409—410).

«Здавати внайми свою працю», «давати в позичку свою працю під проценти», «працювати замість іншого», з одного боку.

«Здавати внайми об'єкт праці», «давати в позичку об'єкт праці під проценти», «примушувати іншого працювати замість себе», з другого боку (там же, стор. 411).

«Цей економічний лад прирікає людей на заняття такі огидні, на деградацію таку безрадісну й гірку, що побут дикунів у порівнянні з цим здається царським життям» (там же, стор. 417—418).

«Продаж власного тіла неімущими у найрізноманітніших його формах» (стор. 421—422). Збирачі старого ганчір'я.

Ч. Лаудон у книзі «Розв'язання проблеми народонаселення і харчування», Париж, 1842 [185], обчислює кількість проституток в Англії в 60—70 тисяч. Така ж велика кількість «жінок сумнівної моральності» (стор. 228).

«Середня тривалість життя цих нещасних бездомних створінь з моменту їх вступу на шлях пороку — близько 6—7 років. Таким чином,

щоб кількість проституток трималася на рівні 60—70 тисяч, у Сполученому королівстві цьому огидному ремеслу щороку повинні присвячувати себе не менше 8—9 тисяч нових жінок, приблизно по 24 нових жертви день у день, або в середньому по *одній* на годину; коли така сама пропорція має місце на всій земній кулі, то загальна кількість цих нещасних повинна постійно триматися на рівні 1,5 мільйона» (там же, стор. 229).

«Злидарське населення зростає одночасно з зростанням його злиднів; на крайньому ступені зубожіння людські істоти скупчуються в найбільшій кількості, виборюючи одна в одної право страждати... В 1821 р. населення Ірландії становило 6 801 827 чоловік. У 1831 р. воно зросло до 7 764 010 чоловік, тобто збільшилося на 14% за 10 років. У Ленстері, провінції найбільш багатій, населення збільшилося лише на 8%, тоді як у Коннотї, провінції найбільш злидарській, приріст населення досяг 21% («Витяг з опублікованих в Англії статистичних досліджень про Ірландію». Відень, 1840)». *Бюре*, «Про злидні» і т. д., том I, стор. 36—37 [166]. Політична економія розглядає працю абстрактно, як річ; «праця є товар»; якщо ціна висока, значить попит на товар дуже великий; якщо ціна низька, значить пропозиція дуже велика; «ціни на працю як на товар повинні дедалі більше й більше падати»; до цього змушує почасти конкуренція між капіталістом і робітником, почасти конкуренція серед робітників. «Робітниче населення, яке продає працю, силою речей змушене вдовольнятися наймізернішою часткою продукту... Теорія праці-товару, хіба це не теорія замаскованого рабства?» (там же, стор. 43). «Чому ж у праці побачили лише мінову вартість?» (там же, стор. 44). Великі підприємства купують переважно працю жінок і дітей, тому що вона обходиться дешевше, ніж праця чоловіків (там же). «Становище робітника у відношенні до того, хто використовує його працю, не є становищем *вільного продавця*... Капіталіст завжди може використовувати працю, а робітник завжди змушений її продавати. Вартість праці цілком знищується, якщо вона не продається кожної миті. Праця не піддається ні нагромадженню, ні навіть зберіганню — на відміну від справжніх товарів. Праця — це життя, а життя, коли його не обмінювати щодня на їжу, хиріє і незабаром гине. Отже, для того щоб життя людини було товаром, треба допустити рабство» (там же, стор. 49—50). Таким чином, коли праця є товар, то це — товар з найзлощаснішими властивостями. Але, навіть за основними положеннями політичної економії, праця не є товар, оскільки вона не є *«вільним результатом вільної угоди»*. Існуючий економічний лад «знижує одночасно і ціну і винагороду за працю, він удосконалює робітника і принижує людину» (там же, стор. 52—53). «Промисловість стала війною, а торгівля — грою» (там же, стор. 62).

Самі тільки машини, що переробляють бавовну, виконують (в Англії) роботу 84 000 000 робітників ручної праці [там же, стор. 193].

До цього часу промисловість перебувала в стані завойовницької війни; «вона марнувала життя людей, з яких складається її армія, так само холоднокровно, як і великі завойовники. Метою її було володіння багатством, а не щастя людей» (Бюре, цит. тв., стор. 20). «Ці інтереси» (тобто інтереси економічні), «будучи вільно полишені самі на себе... неминуче повинні зіткнутися один з одним; у них немає іншого арбітра крім війни, а вироки, які виносить війна, прирікають одних на поразку і смерть, щоб забезпечити іншим перемогу... Наука шукає порядку і рівноваги в зіткненні протилежних сил: *безперервна війна* є, на її думку, єдиний спосіб добитися миру; ця війна називається конкуренцією» (там же, стор. 23).

«Щоб успішно вести промислову війну, потрібні численні армії, які можна було б зосередити в одному пункті і кидати в бій, не зважаючи на втрати. Солдати цієї армії несуть тягар, який покладається на них, не з почуттям відданості чи обов'язку; вони роблять це лише для того, щоб врятуватися від голоду, що неминуче загрожує їм. Ні відданості, ні

вдячності своїм командирам у них немає. Командири ці не мають до своїх підлеглих ніяких доброзичливих почуттів. Для них ці підлеглі — не люди, а лише знаряддя виробництва, які повинні приносити якомога більше доходу з якомога меншими витратами. Ці скупчення робітників, яких дедалі більше й більше утискують, не мають навіть упевненості в тому, що їх завжди будуть використовувати; промисловість, яка зібрала їх докупи, дає їм жити лише тоді, коли вона в них відчуває потребу; а як тільки вона може обійтися без них, вона, не задумуючись, полишає їх самим собі; і робітники змушені пропонувати свою особистість і свою силу по тій ціні, яку їм готові дати. Чим триваліша, нестерпніша і огидніша робота, що покладається на них, тим гірше вона оплачується; іноді бачиш робітників, які, працюючи з безперервним напруженням по 16 годин на добу, ледве купують собі цим право не померти з голоду» (там же, стор. 68—69).

«Ми переконані — і це наше переконання поділяють уповноважені по обстеженню умов життя ручних ткачів,— що великі промислові міста розгубили б за короткий строк своє робітниче населення, якби з сусідніх сіл не було безперервного припливу здорових людей, свіжої крові» (там же, стор. 362).

ПРИБУТОК НА КАПІТАЛ

1) КАПІТАЛ

1) На чому ґрунтується *капітал*, тобто приватна власність на продукти чужої праці?

«Коли навіть капітал не бере свій початок від грабежу або шахрайства, то все-таки необхідна допомога законодавства, щоб освятити успадкування» (*Сей*, том I, стор. 136, примітка [187]).

Як же людина стає власником продуктивних фондів? Як вона стає власником продуктів, що виробляються за допомогою цих фондів?

На основі *позитивного права* (*Сей*, том II, стор. 4).

Що здобувають люди разом з капіталом, наприклад з успадкуванням великого багатства?

«Людина, яка успадковує велике багатство, безпосередньо не здобуває тим самим політичної влади. Та сила, яка безпосередньо і прямо переходить до неї з цим володінням, є *сила купівельна*, право розпоряджатися всією працею інших або всім продуктом їх праці, що є в даний час на ринку» (Сміт, том I, стор. 61).

Отже, капітал є *командна влада* над працею та її продуктами. Капіталіст має цю владу не завдяки своїм особистим чи людським властивостям, а лише як *власник* капіталу. Його силою є *купівельна* сила його капіталу, проти якої ніщо не може встояти.

Далі ми побачимо, по-перше, як капіталіст за допомогою свого капіталу здійснює свою командну владу над працею, а потім ми побачимо й командну владу капіталу над самим капіталістом.

Що таке капітал?

«Певна кількість *нагромадженої* і відкладеної про запас *праці*» (Сміт, том II, стор. 312).

Капітал є *нагромаджена праця*.

2) *Фондом* [*fonds*, stock] є будь-яке нагромадження продуктів землі і промислової праці. Фонд іменується *капіталом*

лише в тому випадку, коли він приносить своєму власникові доход, або прибуток (Сміт, том II, стор. 191).

2) ПРИБУТОК НА КАПІТАЛ

Прибуток на капітал, або *доход з капіталу*, цілком відмінний від *заробітної плати*. Відмінність між ними проявляється двояко: по-перше, прибуток на капітал визначається цілковито вартістю вкладеного капіталу, хоч праця по нагляду і управлінню при різних капіталах може бути однаковою. Крім того, на великих фабриках уся ця праця довірена головному прикажчикові, чий оклад аж ніяк не пропорціональний тому капіталові, за функціонуванням якого він стежить. Незважаючи на те, що в даному разі праця власника зводиться майже до нуля, власник вимагає собі прибутку відповідно до величини свого капіталу (Сміт, том I, стор. 97—99).

На якій підставі капіталіст вимагає додержання такої пропорції між прибутком і капіталом?

Для нього не становило б *інтересу* використовувати робітників, якби від продажу їх виробів він не сподівався одержати більше того, що необхідне для заміщення фондів, авансованих їм на заробітну плату; і для нього не становило б *інтересу* застосовувати велику, а не дрібну суму фондів, якби його прибуток не був прямо пропорціональний розмірові вкладеного капіталу (Сміт, том I, стор. 96—97).

Отже, капіталіст одержує прибуток, нараховуючи його, по-перше, на заробітну плату, а по-друге, на авансовану сировину.

Яке ж співвідношення між прибутком і капіталом?

Коли вже важко визначити звичайну середню норму заробітної плати в даному місці і в даний час, то ще важче визначити середній прибуток на капітал. Зміни в цінах товарів, з якими має справу капітал, удача чи невдача його суперників і клієнтів, тисячі інших випадковостей, яких зазнають товари як при перевезенні, так і на складах, — усе це зумовлює щоденні, мало не щогодинні зміни в прибутку (Сміт, т. I, стор. 179—180). При всій неможливості з точністю визначити розміри прибутків на капітали, уявлення про них можна собі все-таки скласти на основі *грошового процента*. Коли, маючи гроші, можна шляхом їх застосування одержати великий прибуток, то за право користування ними сплачуються великі проценти; коли ж прибуток невеликий, то й процент буває невеликий (Сміт, том I, стор. 181). Пропорція, яка неодмінно додержується між звичайною нормою процента і нормою чистого прибутку, неминуче змінюється з зростанням або падінням прибутку. У Великобританії обчислюють у подвійному розмірі в порівнянні з процентом те, що торгові люди називають *чесним, помірним, розумним прибутком;* усі ці вирази означають лише одне, що це — *середній і звичайний прибуток* (Сміт, том I, стор. 198).

Яка ж *найнижча* норма прибутку? Яка *найвища*?

Найнижча норма звичайного прибутку на капітал завжди повинна бути *трохи вищою* від того, що необхідне для відшкодування випадкових втрат, яких зазнає будь-яке застосування капіталу. Цей надлишок і є власне прибуток, або чистий доход. Так само стоїть справа і з найнижчою нормою процента (Сміт, том I, стор. 196).

Найвища норма, до якої можуть піднятися звичайні прибутки, є та норма, яка в більшості товарів *повністю поглинає земельну ренту* і зводить заробітну плату, вміщену в товарі, що постачається, до *найнижчої ціни*, до простого підтримання життя робітника під час роботи. Поки робітника використовують на роботі, його завжди доводиться так чи інакше годувати; а земельна рента може зовсім відпасти. Приклад: у Бенгалії агенти Ост-Індської торговельної компанії (Сміт, том I, стор. 197—198).

Крім усіх вигід незначної конкуренції, які капіталіст вправі *використати* в даному випадку, він може, не порушуючи благопристойності, тримати ринкову ціну вище рівня природної ціни:

По-перше, за допомогою *торгової таємниці*, коли ринок дуже віддалений від тих, хто збуває на ньому свої товари; в цьому випадку можна тримати в таємниці зміну цін, що сталася,— їх підвищення понад природний рівень. Це збереження таємниці веде до того, що інші капіталісти не кидають своїх капіталів у дану галузь.

Потім, за допомогою *фабричної таємниці*, яка дає можливість капіталістові при менших витратах виробництва постачати свій товар по тій самій ціні або навіть дешевше від своїх конкурентів, одержуючи при цьому більший прибуток.— (Обман за допомогою збереження таємниці не аморальний? Біржова торгівля.) — *Далі:* там, де виробництво зв'язане з певною місцевістю (наприклад, цінні вина) і ніколи не може задовольнити *ефективний попит*. *І нарешті:* в результаті *монополій* окремих осіб і компаній. Монопольна ціна досягає меж можливого (*Сміт*, том I, стор. 120—124).

Інші випадкові причини, які можуть підвищити прибуток на капітал: придбання нових територій або виникнення нових галузей торгівлі часто навіть у багатій країні збільшує прибуток на капітал, оскільки це відтягує частину капіталів із старих галузей торгівлі, пом'якшує конкуренцію, зменшує кількість товарів, що викидаються на ринок, і ціни на них в результаті цього підвищуються; ті, що торгують цими товарами, можуть у такому разі оплачувати грошові позички вищими процентами (Сміт, том I, стор. 190).

Чим більшій обробці піддається товар як об'єкт мануфактури, тим більше зростає та частина ціни, яка розпадається на заробітну плату і прибуток, у порівнянні з тією її частиною, що становить земельну ренту. В міру того як цей товар піддається все дальшій і дальшій обробці, не тільки збільшується послідовний ряд прибутків, але й кожен наступний прибуток стає більшим, ніж прибуток, одержаний на попередній стадії, тому що капітал, з якого його одержують, стає неминуче дедалі більший. Капітал, який дає роботу ткачам, завжди повинен бути більший, ніж капітал, що дає роботу прядильникам, бо він не тільки заміщує цей останній капітал з його прибутками, але крім того виплачує ще заробітну плату ткачів, а прибутки завжди повинні перебувати в певній пропорції до капіталу (том I, стор. 102—103).

Таким чином, зростання частки людської праці в продукті природи при його обробці і переробці збільшує не заробітну плату, а почасти кількість капіталів, які дають прибуток, почасти ж величину кожного наступного капіталу в порівнянні з попереднім.

Про вигоду, яку дістає капіталіст від поділу праці, мова йтиме далі.

Капіталіст виграє двояко: по-перше, від поділу праці, по-друге, взагалі від зростання частки людської праці в продукті природи. Чим більша частка, внесена в товар людиною, тим більший прибуток від мертвого капіталу.

В одному й тому самому суспільстві середня норма прибутків на капітал значно ближча до єдиного рівня, ніж заробітна плата різних видів праці (том I, стор. 228). При різних застосуваннях капіталу звичайна норма прибутку змінюється в залежності від більшої чи меншої забезпеченості повернення капіталу. Норма прибутку підвищується разом з риском, хоч і не зовсім у точній пропорції (там же, стор. 226—227).

Само собою розуміється, що прибутки на капітал зростають також і в результаті полегшення або здешевлення засобів обігу (наприклад, паперові гроші).

3) ПАНУВАННЯ КАПІТАЛУ НАД ПРАЦЕЮ І МОТИВИ КАПІТАЛІСТА

Єдиний мотив, який спонукає власника капіталу помістити капітал саме в землеробство або саме в промисловість або саме в таку-то окрему галузь оптової або роздрібної торгівлі, це — гонитва за прибутком. Йому ніколи не спадає на думку вираховувати, скільки *продуктивної праці* приведе в рух кожен із цих різних способів застосування капіталу або наскільки він збільшить вартість річного продукту земель і праці в його країні (*Сміт*, том II, стор. 400—401).

Для капіталіста найкориснішим застосуванням капіталу буде таке його застосування, яке приносить йому при однаковій надійності найбільший прибуток. Це застосування не завжди буде найкориснішим для суспільства. Найкориснішим є таке застосування капіталу, яке спрямовано на одержання користі з продуктивних сил природи (*Сей*, том II, стор. 130—131).

Найважливіші трудові операції регулюються і спрямовуються за планами й розрахунками тих, хто вкладає капітал. А метою, яку вони собі ставлять в усіх цих планах і операціях, є *прибуток*. Норма ж прибутку не зростає, як земельна рента і заробітна плата, разом із зростанням суспільного добробуту і не падає, як вони, разом з занепадом суспільства. Навпаки, ця норма природно низька в багатих країнах і висока в бідних; і ніде вона не буває такою високою, як у тих країнах, які найшвидше мчать до цілковитого розорення. Значить, інтерес цього класу не перебуває в такому зв'язку з загальними інтересами суспільства, в якому перебувають інтереси двох інших класів... Окремі інтереси тих, хто займається тією або іншою окремою галуззю торгівлі або промисловості, у деякому відношенні завжди відмінні від інтересу публіки, а часто навіть йому вороже протилежні. Купець завжди зацікавлений у розширенні ринку й обмеженні конкуренції продавців... Це — той клас людей, чиї інтереси ніколи не будуть точно збігатися з інтересами суспільства, той клас людей, який взагалі заінтересований в обмані публіки і старається обкласти її даниною (Сміт, том II, стор. 163—165).

4) НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛІВ І КОНКУРЕНЦІЯ СЕРЕД КАПІТАЛІСТІВ

Кількісне зростання капіталів, що підвищує заробітну плату, має тенденцію зменшувати прибуток капіталістів у результаті *конкуренції* між капіталістами (Сміт, том I, стор. 179).

«Коли, наприклад, у якому-небудь місті капітал, потрібний для бакалійної справи, поділений між двома бакалійниками, то завдяки конкуренції кожен з них буде продавати дешевше, ніж у тому випадку, коли цей капітал перебуває в руках однієї людини; а коли капітал поділений між двадцятьма особами, то конкуренція буде тим дійовішою, і буде тим менше можливості домовитися їм між собою щодо підвищення цін на їхні товари» (Сміт, том II, стор. 372—373).

Оскільки ми вже знаємо, що монопольні ціни досягають меж можливого, оскільки інтерес капіталістів, навіть за загальнопоширеною політико-економічною точкою зору, вороже протистоїть інтересові суспільства і оскільки підвищення прибутку на капітал справляє на ціну товару вплив, аналогічний впливові складних процентів (Сміт, том I, стор. 199—201),— то *конкуренція* є єдиний засіб захисту проти капіталістів; як говорять політико-економи, вона благотворно впливає і на підвищення заробітної плати і на дешевизну товарів в інтересах споживаючої публіки.

Проте конкуренція можлива лише завдяки тому, що капітали збільшуються, і до того ж у багатьох руках. Виникнення безлічі капіталів можливе лише завдяки багатосторонньому нагромадженню, бо капітал утворюється взагалі лише завдяки нагромадженню, а багатостороннє нагромадження неминуче перетворюється в одностороннє. Конкуренція між капіталами збільшує нагромадження капіталів. Нагромадження, яке при пануванні приватної власності є *концентрацією* капіталу в руках небагатьох, є взагалі неминучий наслідок, якщо капітали розвиваються своїм природним шляхом; а за допомогою конкуренції це природне призначення капіталу якраз і прокладає собі вільний шлях.

Ми чули, що прибуток на капітал пропорціональний його розмірам. Тому навіть коли на перших порах цілком абстрагуватися від умисної конкуренції, великий капітал нагромаджується, відповідно до своєї величини, швидше, ніж дрібний.

Значить, уже зовсім незалежно від конкуренції, нагромадження великого капіталу відбувається далеко швидше, ніж нагромадження дрібного. Але простежимо хід речей далі.

Із зростанням капіталів зменшуються внаслідок конкуренції прибутки на капітал. Таким чином, втрачає в першу чергу дрібний капіталіст.

Зростання капіталів і наявність великої кількості капіталів мають своєю передумовою прогресуюче багатство країни.

«В країні, яка досягла дуже високого ступеня багатства, звичайна норма прибутку така мала, що процент, який цей прибуток дозволяє сплачувати, надто низький, щоб на нього міг жити будь-хто, крім найбагатших людей. Тому всі люди середнього достатку змушені самі пускати в хід свій капітал, застосовуючи його в якому-небудь ділі або беручи участь у якій-небудь галузі торгівлі» (Сміт, том I, стор. 196—197).

Такий стан є улюбленим станом для політичної економії.

«Співвідношення між сумою капіталів і сумою доходів повсюди визначає співвідношення між працьовитістю і бездіяльністю: скрізь, де переважають капітали, там панує працьовитість; скрізь, де переважають доходи, там панує бездіяльність» (Сміт, том II, стор. 325).

Як же стоїть справа з застосуванням капіталу в обстановці зрослої конкуренції?

«З примноженням капіталів кількість фондів для процентних позичок повинна весь час зростати. З примноженням таких фондів грошовий процент зменшується, 1) тому що ринкова ціна всіх речей падає в міру зростання їх кількості і 2) тому що *з примноженням капіталів у країні стає все важче* знайти вигідне застосування новому капіталові. Між різними капіталами виникає конкуренція, причому власник одного капіталу докладає всіляких зусиль, щоб прибрати до рук діло, яке захопив інший капітал. Але здебільшого він не може покладати надії на витіснення цього іншого капіталу, якщо не запропонує своїм клієнтам вигідніших умов. Йому доводиться не тільки продавати річ по нижчій ціні, але й частогусто, щоб знайти нагоду для продажу, дорожче її купувати. Чим більше фондів призначається для утримання продуктивної праці, тим більший попит на працю: робітники легко знаходять роботу, а капіталісти натрапляють на трудноші в пошуках робітників. Конкуренція капіталістів викликає зростання заробітної плати і падіння прибутку» (Сміт, том II, стор. 358—359).

Таким чином, дрібному капіталістові доводиться вибирати одне з двох: 1) або проїдати свій капітал, бо він не може вже жити на проценти, і, значить, перестати бути капіталістом; 2) або самому завести діло, продавати свій товар дешевше і купувати дорожче, ніж це робить багатший капіталіст, і сплачувати вищу заробітну плату. А оскільки ринкова ціна завдяки вже існуючій, згідно з припущенням, великій конкуренції і без того дуже низька, то дрібний капіталіст розоряється. Коли, навпаки, великий капіталіст хоче усунути з свого шляху дрібного, то в порівнянні з дрібним на його боці всі ті переваги, які властиві капіталістові як капіталістові в порівнянні з робітником. Менші розміри прибутку компенсуються для нього більшою величиною капіталу, і він навіть може терпіти тимчасові збитки до того часу, поки дрібніший капіталіст не розориться і він не звільниться від його конкуренції. Так нагромаджує він у себе прибутки дрібного капіталіста.

Далі: великий капіталіст закуповує завжди дешевше за дрібного, бо його закупки мають більш масовий характер. Тому він може без шкоди для себе продавати дешевше.

Але коли падіння позичкового процента перетворює середніх капіталістів з рантьє в підприємців, то й навпаки: зростання кількості підприємницьких капіталів і зумовлене цим зменшення прибутку викликає падіння позичкового процента.

«Одночасно із зменшенням доходу, який можна одержати з застосування капіталу, зменшується неминуче й та ціна, яку можна платити за користування цим капіталом» (*Сміт*, том II, стор. 359).

«Чим більше зростають багатство, промисловість, народонаселення, тим більше падає позичковий процент, а значить і прибуток з капіталів; проте самі капітали продовжують зростати, і притому швидше, ніж раніше, незважаючи на зменшення прибутків. Великий капітал, хоч і з малими прибутками, зростає, як загальне правило, значно швидше, ніж дрібний капітал з великими прибутками. Гроші роблять гроші, говорить прислів'я» (*Сміт*, том I, стор. 189).

Коли ж цьому великому капіталові протистоять дрібні капітали з малими прибутками, як це має місце при припущеному нами стані великої конкуренції, то він їх цілком і повністю розчавить.

При такій конкуренції неминучим наслідком є загальне погіршення якості товарів, фальсифікація, підробка, масове отруєння, як це спостерігається у великих містах.

Важливою обставиною в конкуренції великих і дрібних капіталів є, далі, співвідношення між *основним капіталом* і *капіталом оборотним*.

«*Оборотний капітал* — це капітал, що застосовується при виробництві предметів харчування, в мануфактурі або в торгівлі. Цей капітал не приносить своєму власникові доходу, або прибутку, поки він залишається в його володінні або поки він зберігає свою попередню форму. Він раз у раз виходить з його рук в якій-небудь одній певній формі, щоб повернутися вже в іншій формі, і приносить прибуток тільки завдяки такому обігові, або таким послідовним перетворенням. *Основний капітал* — це той капітал, який вкладається в меліорацію земель, у закупівлю машин, інструментів, ремісничих знарядь і т. ін.» (*Сміт*, том II, стор. 197—198).

«Всяка економія у витратах по підтриманню основного капіталу означає зростання чистого прибутку. Сукупний капітал кожного підприємця неодмінно поділяється на його основний капітал і капітал оборотний. Коли загальна сума сукупного капіталу залишається незмінною, то одна його частина буде тим менша, чим більша друга. Оборотний капітал витрачається на сировину і заробітну плату і приводить у рух виробництво. Таким чином, всяка економія щодо основного капіталу, яка не зменшує продуктивної сили праці, збільшує фонд, що приводить у рух виробництво» (*Сміт*, том II, стор. 226).

Уже з самого початку видно, що відношення основного капіталу до оборотного для великого капіталіста складається набагато сприятливіше, ніж для дрібнішого. Дуже великому банкірові потрібно основного капіталу лише не набагато більше, ніж дуже дрібному: і в одного і в другого основний капітал зводиться до затрат на банкірську контору. Знаряддя виробництва великого землевласника множаться аж ніяк не пропорціонально до розмірів його земельної площі. Так само й кредит, яким користується великий капіталіст, маючи перевагу над дрібним, являє собою тим більшу економію основного капіталу, а саме грошей, які йому завжди треба мати напоготові. І, нарешті, зрозуміло само собою, що там, де промислова праця досягла високого ступеня розвитку, тобто там, де майже вся ручна праця стала працею фабричною, там дрібному капіталістові

всього його капіталу не вистачає вже тільки для того, щоб мати необхідний основний капітал *.

Взагалі при нагромадженні великих капіталів має місце також і відповідна концентрація та спрощення основного капіталу в порівнянні з дрібнішими капіталістами. Великий капіталіст запроваджує для себе своєрідну організацію знарядь праці.

«Так само і в сфері промисловості кожна мануфактура і кожна фабрика є вже ширшим поєднанням більш-менш великого речового багатства з численними і різноманітними інтелектуальними здібностями і технічними навиками заради *загальної* мети виробництва... Там, де законодавство охороняє непорушність великих мас земельної власності, надлишок зростаючого населення рветься до промислової роботи, і в результаті виходить, як ми це бачимо у Великобританії, що головним чином у сфері промисловості скупчуються великі маси пролетарів. Там же, де законодавство допускає безперервний поділ землі, як це має місце у Франції, там множиться кількість дрібних власників, які мають борги і які в процесі дальшого подрібнення земельних ділянок попадають у клас нужденних і невдоволених. Коли, нарешті, це подрібнення і заборгованість досягають особливо високого ступеня, велике землеволодіння знову поглинає дрібне, подібно до того як велика промисловість знищує дрібну; а оскільки знову утворюються більш або менш великі комплекси маєтків, то вся та маса неімущих робітників, яка не потрібна неодмінно для обробітку землі, знов-таки переходить у промисловість» (Шульц, «Рух виробництва», стор. 58—59).

«Властивості товарів одного й того самого роду змінюються в результаті змін у способі виробництва, особливо в результаті застосування машин. Лише в результаті виключення людської сили з'явилася можливість з одного фунта бавовни вартістю в 3 шилінги 8 пенсів одержувати 350 міток пряжі довжиною в 167 англійських або в 36 німецьких миль, вартістю в 25 гіней» (там же, стор. 62).

«В середньому ціни на бавовняні вироби в Англії за останні 45 років знизилися на $^{11}/_{12}$, і та кількість фабрикату, за яку ще в 1814 р. платили 16 шилінгів, тепер коштує, за підрахунками Маршалла, 1 шилінг 10 пенсів. Більша дешевизна промислових продуктів збільшила як споживання всередині країни, так і збут на зовнішньому ринку; у зв'язку з цим у Великобританії кількість робітників бавовняної промисловості після запровадження машин не тільки не зменшилась, а й збільшилася з сорока тисяч до півтора мільйона. Що ж до доходу промислових підприємців і робітників, то внаслідок зростання конкуренції серед фабрикантів прибуток їх, у порівнянні з кількістю продукції, яку вони продають, неминуче зменшився. За роки 1820—1833 валовий прибуток фабрикантів у Манчестері на одному шматку ситцю зменшився з 4 шилінгів $1^1/_3$ пенса до 1 шилінга 9 пенсів. Але для заміщення цієї втрати обсяг виробництва було збільшено ще більшою мірою. В результаті цього в окремих галузях промисловості час від часу настає надвиробництво; виникають часті банкротства, внаслідок яких *всередині* класу капіталістів і хазяїв праці відбувається нестійке коливання і хитання власності, що відкидає деяку частину економічно розорених власників у ряди пролетаріату; досить часто при цьому раптово виникає необхідність припинення або скорочення роботи, що завжди дуже тяжко позначається на класі найманих робітників» (там же, стор. 63).

* У цьому місці рукопису рукою Маркса зроблено приписку французькою мовою: «Відомо, що сільськогосподарські роботи у великому земельному господарстві потребують звичайно лише невеликої кількості рук». *Ред.*

«Здавати внайми свою працю — значить покласти початок своєму рабству; здавати внайми об'єкт праці — значить утвердити свою свободу... Праця — це людина, а в об'єкті праці, навпаки, немає нічого від людини» (*Пеккер*, «Теорія соціальної економії» і т. д., стор. 411—412).

«Елемент *матерія*, який ніяк не може створити багатства без другого елемента, *праці*, набуває магічної властивості плодючості для них *, як коли б вони своїми власними діями вклали в неї цей другий необхідний елемент» (там же).

«Коли припустити, що щоденна праця робітника приносить йому в середньому 400 франків на рік і що цієї суми досить для кожного дорослого, щоб жити, задовольняючи найнеобхідніші потреби, то виходить, що будь-який власник річного доходу в 2 000 франків у вигляді процентів, орендної плати, квартирної плати і т. д. посередньо примушує працювати на себе 5 чоловік; 100 000 франків ренти представляють працю 250 чоловік, а 1 000 000 франків — працю 2 500 чоловік» (там же, стор. 412—413),— і, значить, 300 000 000 франків (Луї-Філіпп) — працю 750 000 робітників.

«Людський закон дав власникам право користуватися і зловживати своєю власністю, тобто робити все, що їм заманеться, з будь-якими об'єктами праці... Закон аж ніяк не зобов'язує їх завжди і вчасно давати роботу тим, хто не має власності, або виплачувати їм завжди достатню заробітну плату і т. д.» (там же, стор. 413). «Повна свобода визначення характеру виробництва, його кількості, його якості, його своєчасності, повна свобода споживання багатств, розпорядження об'єктами всякої праці. Кожен може обмінювати свою річ, як йому заманеться, зважаючи тільки на свій власний індивідуальний інтерес» (там же, стор. 413).

«Конкуренція є лише вираженням довільного обміну, який у свою чергу є найближчим і логічним наслідком індивідуального права користуватися і зловживати знаряддями будь-якого виробництва. Ці три економічні моменти, що по суті справи є єдине ціле — право користування і зловживання, свобода обміну і довільна конкуренція,— спричиняються до таких наслідків: кожен виробляє що він хоче, як він хоче, коли він хоче, де він хоче; виробляє добре або виробляє погано, надто багато або недостатньо, надто рано або надто пізно, надто дорого або надто дешево; ніхто не знає, чи вдасться йому продати, як він продасть, коли він продасть, де він продасть, кому він продасть. Так само стоїть справа і з закупками. Виробникові не відомі ні потреби, ні ресурси, ні попит, ні пропозиція. Він продає, коли він хоче і коли він може, де він хоче, кому хоче, по такій ціні, як він хоче. Так само він і купує. В усьому цьому він завжди є іграшкою випадку, рабом закону, продиктованого сильнішим, тим, хто менше зв'язаний у своїх діях, тим, хто багатший... У той час як в одному пункті є нестача багатства, в іншому спостерігається надлишок і марнотратство. У той час як один виробник продає багато або дуже дорого і з величезним прибутком, інший не продає нічого або продає собі на збитки... Пропозиція не знає попиту, а попит не знає пропозиції. Ви виробляєте, покладаючись на смак і моду, які спостерігаються серед споживачів; але коли ви виготували відповідний товар, то виявляється, що ця їх фантазія вже минула і їх помисли приковані тепер до іншого роду продукту... Неминучі наслідки всього цього — безперервність і універсальність банкротств; прорахунки, раптове розорення і несподіване збагачення; торговельні кризи, закриття підприємств, періодичне переповнення ринку товарами або товарний голод; нестійкість і падіння заробітної плати і прибутків; втрата або страхітливе марнування багатств, часу і зусиль на арені запеклої конкуренції» (там же, стор. 414—416).

Рікардо в своїй книзі (земельна рента): нації є лише виробничі майстерні; людина — машина для споживання і виробництва; людське життя — капітал; економічні закони сліпо управляють світом. Для Рікардо

* Для тих, хто володіє цією матерією, цим об'єктом праці. *Ред.*

люди — ніщо, продукт — усе. В 26-му розділі французького перекладу говориться: «Людині, яка має капітал у 20 000 франків, що приносить їй щороку 2 000 франків прибутку, цілком байдуже, чи дає її капітал роботу для 100 чи для 1 000 чоловік... Чи не такий також і реальний інтерес цілої нації? Коли тільки її чистий реальний доход, її рента і прибуток, не змінюються, то не має ніякого значення, чи ця нація складається з 10 чи з 12 мільйонів жителів». «Дійсно, говорить п. де Сісмонді (том II, стор. 331), залишається тільки побажати, щоб король, залишившись у цілковитій самотності на своєму острові, повертаючи весь час рукоятку, примушував автомати виконувати всю роботу в Англії»[138].

«Хазяїн, який купує працю робітника по ціні такій низькій, що її ледве вистачає робітникові для задоволення найпекучіших потреб, не винен ні в недостатності заробітної плати, ні в надмірній тривалості роботи: він сам підкоряється тому законові, який він нав'язує іншим... Джерелом злиднів є не стільки люди, скільки сила речей» (Бюре, цит. тв., стор. 82).

«В Англії є багато місцевостей, де жителям не вистачає капіталів для належного обробітку своїх земель. Значна частина вовни з південних графств Шотландії повинна довго подорожувати по суходолу поганими дорогами, щоб перероблятися в Йоркширі, бо на місці її виробництва немає капіталів для мануфактури. В Англії існує багато дрібних фабричних міст, жителям яких не вистачає капіталу для перевезення їх промислового продукту на далекі ринки, де цей продукт знаходить попит і споживачів. Тамтешні купці — це лише агенти багатших купців, які проживають у тих чи інших великих торгових містах» (*Сміт*, том II, стор. 382).

«Щоб збільшити вартість річного продукту землі і праці, немає іншого способу, як: або збільшити *кількість продуктивних робітників*, або підвищити *продуктивність праці тих робітників*, які працювали раніше... І в тому і в другому випадку майже завжди потрібен деякий додатковий капітал» (*Сміт*, том II, стор. 338).

«Отже, оскільки за самою природою речей *нагромадження* капіталу є неодмінною попередньою умовою поділу праці, дальший поділ праці може відбуватися лише в міру все більшого й більшого нагромадження капіталів. Чим більше поділяється праця, тим більше зростає кількість сировини, яку може переробити одна й та сама кількість людей; а оскільки робота кожного робітника все більше й більше спрощується, то винаходяться все нові й нові машини, щоб полегшити і скоротити ці роботи. Тому з зростанням поділу праці, для того щоб дати постійну роботу тій самій кількості робітників, треба попереду нагромадити таку саму кількість засобів до життя, що й раніше, і далеко більшу кількість сировини, знарядь та інструментів, ніж раніше, за менш розвинутих умов. У будь-якій галузі виробництва кількість робітників зростає одночасно з зростанням у ній поділу праці, або, вірніше, саме це збільшення їх кількості і створює для них можливість такого розподілу на окремі групи і розряди» (Сміт, том II, стор. 193—194).

«Подібно до того як значне зростання продуктивної сили праці не може відбуватися без попереднього нагромадження капіталів, так і нагромадження капіталів природно викликає це зростання. З допомогою свого капіталу капіталіст прагне виробити якомога більшу кількість продукту, а тому він старається провести серед своїх робітників найдоцільніший поділ праці і дати їм якнайкращі машини. Його можливості досягти успіхів у обох напрямах залежать від величини його капіталу і від кількості людей, яким цей капітал може дати роботу. Тому не тільки кількість праці зростає в країні в міру *зростання капіталу*, що приводить її в рух, але, крім того, внаслідок цього зростання капіталу, одна й та сама кількість праці виробляє значно більшу кількість продукту» (Сміт, том II, стор. 194—195). Звідси *надвиробництво*.

«Ширші комбінації продуктивних сил... у промисловості й торгівлі завдяки об'єднанню численніших і різноманітніших сил людини і сил природи для підприємств більшого масштабу. Тут і там... уже тісніше об'єднання основних галузей виробництва одної з одною. Так, наприклад, великі фабриканти стараються придбати також і велику земельну власність, щоб одержувати хоч би частину потрібної для їх промислових підприємств сировини не з чужих рук; або в зв'язку з своїми промисловими підприємствами вони розгортають торгівлю, не тільки для збуту своїх власних фабрикатів, але й для закупівлі продуктів іншого роду і для продажу їх своїм робітникам. В Англії, де окремі фабриканти мають іноді 10—12 тисяч робітників,.. уже часто трапляються такі об'єднання різних галузей виробництва на чолі з *однією* керівною особою, що скидаються, так би мовити, на маленькі держави, або провінції, всередині держави. Так, наприклад, останнім часом власники рудників під *Бірмінгемом* беруть у свої руки *весь* процес виробництва заліза, тимчасом як раніше це виробництво було розподілено між різними підприємцями і власниками. Див. статтю «Бірмінгемський гірничопромисловий округ» у журналі «Deutsche Vierteljahrsschrift» № 3, 1838 рік.— І, нарешті, в таких численних нині великих акціонерних компаніях ми бачимо широкі комбінації грошових сил *багатьох* учасників з науковими і технічними знаннями і навиками інших осіб, на яких покладається саме виконання роботи. Цим шляхом капіталісти дістають можливість використати свої заощадження різноманітнішими способами і навіть одночасно в сільському господарстві, промисловості й торгівлі, внаслідок чого їх інтереси стають багатостороннішими, а протилежності між інтересами землеробства, промисловості й торгівлі пом'якшуються і зникають. Але сама ця більша можливість різноманітного використання капіталу неминуче сприяє поглибленню протилежності між імущими і неімущими класами» (Шульц, цит. тв., стор. 40—41).

Величезний прибуток, який одержують домовласники від злиденності. Квартирна плата перебуває в оберненому відношенні до злиденного рівня життя, породжуваного розвитком промисловості.

Дістаються проценти і з пороків розорених пролетарів (проституція, пияцтво; лихвар, що позичає гроші під заставу).

Нагромадження капіталів зростає, а їх конкуренція зменшується, коли капітал і землеволодіння потрапляють в одні руки, а також і тоді, коли капітал завдяки своїм великим розмірам здатний комбінувати різні галузі виробництва.

Байдуже ставлення до людей. Двадцять лотерейних квитків Сміта [189].

Валовий і чистий доход у Сея.

ЗЕМЕЛЬНА РЕНТА

Право земельних власників бере свій початок від грабежу (Сей, том І, стор. 136, примітка). Земельні власники, як і всі люди, люблять пожинати там, де вони не сіяли, і вимагають ренту навіть за природні плоди землі (*Сміт*, том І, стор. 99).

«Можна було б подумати, що земельна рента є лише прибуток на капітал, витрачений власником на меліорацію землі... Бувають випадки, коли земельна рента частково може бути такого роду прибутком... Проте 1) земельний власник вимагає ренту навіть за немеліоровану землю, а те, що можна розглядати як процент або прибуток на витрати по меліорації, здебільшого є лише надбавка (додача) до цієї первісної ренти; 2) крім того, така меліорація провадиться не завжди за рахунок капіталу земельних власників — часом на це витрачаються капітали орендарів; і все-таки, коли постає питання про відновлення оренди, земельний власник звичайно вимагає такого збільшення ренти, як коли б уся ця меліорація була проведена за рахунок його власного капіталу. 3) Більше того, він вимагає часом ренту навіть за те, що взагалі ніяк не може бути поліпшене людською рукою» (*Сміт*, том І, стор. 300—301).

Як приклад, що ілюструє останній випадок, Сміт називає солянку (Seekrapp, salicorne) — вид морської рослини,— що дає після спалення лужну сіль, яка застосовується при виготовленні скла, мила і т. д. Росте ця рослина у Великобританії, переважно в Шотландії, в різних місцях, але тільки на таких скелях, які стоять нижче рівня морських припливів; двічі на день їх заливають морські хвилі, і тому їх продукт ніколи не міг бути збільшений прикладанням людської праці. Проте власник такої земельної ділянки, де росте цей вид рослини, вимагає для себе ренту так само, як і з площі, засіяної хлібними злаками. Поблизу Шотландських островів море надзвичайно багате на рибу. Значна частина їх мешканців живе з рибної ловлі. Але щоб можна було користуватися продуктом моря, треба мати житло на прилеглих до моря ділянках суші. Земельна рента тут пропорціональна не тому, що орендар може добути з землі, а тому, що він може одержати від землі і моря в сукупності (*Сміт*, том І, стор. 301—302).

«Земельну ренту можна розглядати як продукт тих *сил природи*, користуватися якими власник дає орендареві в порядку позички. Цей продукт буває більший або менший залежно від розмірів відповідної сили природи, інакше кажучи, залежно від ступеня природної або штучно створеної родючості землі. Це той продукт природи, який залишається після вирахування або після збалансування всього того, що можна розглядати як справу рук людських» (*Сміт*, том II, стор. 377—378).

«*Земельна рента*, що розглядається як ціна, сплачувана за користування землею, є, таким чином, звичайно, *монопольна ціна*. Вона аж ніяк не пропорціональна поліпшенням, внесеним у землю земельним власником, або тому, що він повинен забрати собі, щоб не мати збитків, але вона відповідає тому, що може дати орендар без збитків для себе» (*Сміт*, том I, стор. 302).

«З трьох основних класів суспільства клас земельних власників є таким класом, якому його доход не коштує ні праці, ні турбот; доход цей припливає до нього, так би мовити, сам собою, без будь-якого наміру або плану з боку цього класу» (*Сміт*, том II, стор. 161).

Ми вже чули, що величина земельної ренти залежить від ступеня *родючості* землі.

Другий момент, що визначає її, це — *місцезнаходження* земельної ділянки.

«Рента змінюється залежно від *родючості* грунту, яким би не був її продукт, і залежно від *місцезнаходження* земельної ділянки, якою б не була родючість грунту» (*Сміт*, том I, стор. 306).

«Коли різні земельні ділянки, рудники або риболовецькі ділянки мають однакову природну продуктивність, то кількість одержуваного від їх експлуатації продукту залежатиме від розмірів і від більш-менш умілого застосування капіталів, які витрачаються на їх обробіток і експлуатацію. Коли ж капітали однакові й однаково вміло застосовуються, то продукт буде пропорціональний природній продуктивності цих земель, рудників або риболовецьких ділянок» (*Сміт*, том II, стор. 210).

Ці положення Сміта важливі тому, що при однакових витратах виробництва і однакових розмірах капіталу вони зводять земельну ренту до більшої або меншої родючості землі. Це ясно свідчить про перекручення понять у політичній економії, яка перетворює родючість землі у властивість землевласника.

Придивимось тепер до земельної ренти, як вона утворюється в справжніх взаємовідносинах між людьми.

Земельна рента встановлюється в *боротьбі між орендарем і земельним власником*. Всюди в політичній економії ми бачимо, що основою суспільної організації визнається ворожа протилежність інтересів, боротьба, війна.

Подивимося ж, які взаємовідношення між земельним власником і орендарем.

«При встановленні умов орендного договору земельний власник старається в міру можливості залишити орендареві не більше того, що необхідне для заміщення капіталу, який він витрачає на насіння, оплату праці, робочу худобу та інші знаряддя виробництва, і для одержання прибутку, звичайного для фермерських господарств у даному районі. Цілком очевидно, що це — найменша частка, якою може вдовольнятися орендар, не зазнаючи збитків, а земельний власник рідко має бажання залишати йому більше. Все, що залишається від продукту або його ціни понад цю частку, яким би не був цей лишок, власник старається закріпити за собою як земельну ренту — найбільшу, яку тільки може сплатити орендар при даному стані землі. Цей надлишок завжди можна розглядати як природну земельну ренту, або як ту ренту, за яку природно здається в оренду більшість земельних ділянок» (*Сміт*, том I, стор. 299—300).

«Земельні власники»,— говорить Сей,— «здійснюють свого роду монополію щодо орендарів. Попит на їхній товар, землю, може зростати безупинно; але кількість їх товару сягає лише до певного пункту... Угода, яку укладають між собою земельний власник і орендар, завжди наскільки можливо вигідна для першого... Крім вигід, які він добуває з природи речей, він добуває ще вигоди з свого становища, з своєї більшої власності, кредиту, престижу; але вже перших вигід досить для того, щоб він завжди мав можливість *сам* скористатися всіма сприятливими обставинами, зв'язаними з даною ділянкою землі. Проведення каналу або дороги, зростання населення і добробуту даного району завжди підвищують орендні ціни... Правда, орендар і сам може меліорувати грунт за власний рахунок; але вигоди від вкладеного в цю меліорацію капіталу він дістає лише протягом чинності орендного договору, а з закінченням строку договору весь бариш переходить до земельного власника; з цього моменту власник одержує звідси проценти, хоч він і не зробив на це ніяких затрат: орендна плата відповідно зростає» (*Сей*, том II, стор. 142—143).

«Ось чому земельна рента, що розглядається як ціна, сплачувана за користування землею, природно є найвищою ціною, яку тільки спроможний сплачувати орендар при даному стані земельної ділянки» (*Сміт*, том I, стор. 299).

«Через це земельна рента, одержувана з поверхні землі, становить здебільшого одну третину сукупного продукту і звичайно є величиною постійною, не залежною від випадкових коливань урожаю» (*Сміт*, том I, стор. 351). «Ця рента рідко буває меншою від чверті сукупного продукту» там же, том II, стор. 378).

Земельна рента може сплачуватися не з усіх товарів. Так, наприклад, з каміння у деяких місцевостях земельної ренти не платять.

«Звичайно на ринок можуть доставлятися лише ті продукти землі, лише ті частини землеробського продукту, існуючі ціни на які досить високі для заміщення капіталу, затраченого на їх доставку туди, і для одержання звичайного прибутку на цей капітал. Коли ціна покриває це з надлишком, то надлишок іде природно на земельну ренту. Коли ж ціни вистачає лише на це покриття, товар можна, звичайно, доставити на ринок, але на сплату земельної ренти землевласникові нічого не залишається. Чи буде ціна більш ніж достатньою для покриття всіх витрат виробництва, залежить від попиту» (*Сміт*, том I, стор. 302—303).

«Земельна рента входить до складу *ціни товарів* зовсім *іншим способом*, ніж заробітна плата і прибуток на капітал. *Висока або низька норма заробітної плати і прибутку є причиною* високої або низької ціни товарів, а висока або низька норма земельної ренти є *результатом* цієї ціни» (*Сміт*, том I, стор. 303—304).

До тих *продуктів*, які завжди приносять *земельну ренту*, належать *предмети харчування*.

«Тому що люди, як і всі тварини, розмножуються відповідно до засобів існування, які вони мають, то на предмети харчування завжди є більший або менший попит. На предмети харчування завжди можна буде купити більше або менше праці, і завжди знайдуться люди, згодні виконати яку-небудь роботу, щоб одержати предмети харчування. Правда, праця, яку можна купити на їжу, не завжди *рівновелика* тій праці, що могла б існувати на цю їжу тоді, якби вона була розподілена найекономніше, і це буває тому, що заробітна плата стоїть іноді на високому рівні. Проте на їжу завжди можна купити стільки праці, скільки праці ця їжа може прогодувати за нормами, існуючими для даного виду праці в даній

країні. Майже при всіх можливих ситуаціях земля виробляє більше їжі, ніж її потрібно, щоб прогодувати всю працю, яка бере участь у виробництві цієї їжі аж до доставки її на ринок. Надлишку цієї їжі завжди більш ніж досить для того, щоб повернути з прибутком капітал, який приводить цю працю в рух. Таким чином, завжди залишається дещо для сплати ренти земельному власникові» (Сміт, том I, стор. 305—306). «Земельна рента не тільки має своїм першоджерелом їжу, але й надалі, коли інші продукти землі починають давати ренту, цією рентою власник землі зобов'язаний знову-таки зростанню продуктивної сили праці, що виробляє харчові продукти; це зростання є результатом культивування і поліпшення грунту» (Сміт, том I, стор. 345). «Отже, харчові продукти завжди дають можливість сплатити земельну ренту» (том I, стор. 337). «Чисельність населення тієї чи іншої країни відповідає не тій кількості людей, яку країна може одягти і розмістити в житлах, а тій кількості, яку вона може прогодувати своїм продуктом» (*Сміт,* том I, стор. 342).

«Дві найважливіші людські потреби після харчування — це потреби в одязі і в житлі (з опаленням). Здебільшого предмети, які служать для задоволення цих потреб, дають земельну ренту, але це буває не завжди обов'язково» (*Сміт,* том I, стор. 337—338).

Подивимось тепер, як власник землі експлуатує всі вигоди суспільства.

1) Земельна рента збільшується у міру зростання населення (Сміт, том I, стор. 335).

2) Ми чули вже від Сея, як збільшується земельна рента з проведенням залізниць і т. д., у міру вдосконалення і примноження засобів сполучення і збільшення їх безпеки.

3) «Всяке поліпшення в умовах життя суспільства має тенденцію *прямо* або *посередньо* підвищувати земельну ренту, збільшувати реальне багатство земельного власника, тобто його силу, яка дає йому можливість купувати чужу працю або її продукт... Прогрес у меліорації і в обробітку грунту веде до цього прямим шляхом. У міру зростання продукту неодмінно зростає й частка земельного власника в цьому продукті... Зростання реальних цін на ці види сировини, наприклад зростання цін на худобу, теж веде прямим шляхом до збільшення земельної ренти, і до того ж у ще більшій пропорції. Зростає не тільки реальна вартість частки земельного власника і тим самим його реальна влада над чужою працею,— у міру зростання реальної вартості продукту неодмінно зростає також і відносна величина частки земельного власника в сукупному продукті. Після зростання реальної ціни на даний продукт виробництво його не потребує більшої праці, ніж раніше, а тому для повернення затраченого капіталу з його звичайними прибутками тепер потрібна менша частка продукту, ніж раніше. Таким чином, решта продукту, що належить земельному власникові, буде, в порівнянні з сукупним продуктом, тепер значно більшою, ніж раніше» (*Сміт,* том II, стор. 157—159).

Збільшення попиту на сировину і підвищення її вартості, що випливає звідси, частково може бути результатом зростання населення і зростання його потреб. Але й кожен новий винахід, кожне нове застосування промисловістю сировини, яку не використовували раніше або мало використовували, збільшує земельну ренту. Так, наприклад, з появою залізниць, пароплавів і т. ін. земельна рента з кам'яновугільних копалень неймовірно зросла.

Крім цієї вигоди, одержуваної земельним власником з промисловості, з відкриттів, з праці, ми зараз побачимо ще й іншу вигоду.

4) «Ті способи підвищення продуктивної сили праці, які безпосередньо ведуть до зниження реальної ціни на продукти промисловості, посередньо ведуть до підвищення реальної земельної ренти. На продукт промисловості земельний власник міняє ту частину своєї сировини, яка є лишком понад його особисте споживання, або ціну цієї частини. Все, що зменшує реальну ціну продуктів промисловості, збільшує реальну ціну продуктів сільського господарства. Відтепер та сама кількість сировини відповідатиме вже більшій кількості продуктів промисловості, і земельний власник дістає можливість забезпечувати собі більше вигод, купувати більше прикрас і предметів розкоші» (*Сміт*, том II, стор. 159).

Але коли Сміт на тій підставі, що земельний власник експлуатує всі вигоди суспільства, приходить до висновку (том II, стор. 161), що інтерес земельного власника завжди ідентичний інтересові суспільства, то це безглуздо. Згідно з політичною економією, при пануванні приватної власності заінтересованість індивідуума в суспільстві прямо протилежна заінтересованості суспільства в ньому, подібно до того як заінтересованість лихваря в марнотратові аж ніяк не ідентична інтересам марнотрата.

Ми лише побіжно згадаємо про пристрасть земельного власника до монополії, спрямованої проти земельної власності зарубіжних країн; звідси беруть свій початок, наприклад, хлібні закони. Так само ми тут не будемо говорити про середньовічне кріпосництво, про рабство в колоніях, про злидні сільськогосподарських робітників у Великобританії. Будемо дотримуватися положень самої політичної економії.

1) Земельний власник заінтересований у добробуті суспільства, говориться в положеннях політичної економії; він заінтересований у зростанні населення, промислової продукції, у примноженні потреб суспільства, одним словом у зростанні його багатства, а це зростання, як ми бачили з попереднього, ідентичне зростанню злиднів і рабства. Зв'язок між зростаючою квартирною платою і зростанням злиднів є прикладом заінтересованості земельного власника в суспільстві, бо в міру зростання квартирної плати збільшується земельна рента — процент на ту землю, на якій стоїть будинок.

2) Як твердять самі політико-економи, інтереси земельного власника вороже-протилежні інтересам орендаря, тобто вже значній частині суспільства.

3) Тому що земельний власник може вимагати від орендаря тим більше ренти, чим менше заробітної плати сплачує орендар, і тому що орендар тим більше знижує заробітну плату, чим більше земельної ренти вимагає від нього власник землі, то інтереси земельного власника в такій же мірі ворожі інтересам

батраків, в якій інтереси власника промислового підприємства ворожі інтересам його робітників. Інтерес земельного власника теж зводить заробітну плату до мінімуму.

4) Оскільки реальне зниження цін на продукти промисловості збільшує земельну ренту, то землевласник прямо заінтересований у зниженні заробітної плати промислових робітників, у конкуренції серед капіталістів, у надвиробництві, у всіх злигоднях, породжуваних розвитком промисловості.

5) Коли, таким чином, інтереси земельного власника далеко не ідентичні інтересам суспільства і вороже-протилежні інтересам орендарів, батраків, промислових робітників і капіталістів, то, з другого боку, інтереси одного земельного власника аж ніяк не ідентичні інтересам іншого земельного власника — внаслідок конкуренції, яку ми тепер і розглянемо.

Вже в найзагальнішому вигляді взаємовідношення між великою земельною власністю і дрібною таке саме, як і взаємовідношення між великим і дрібним капіталом. Але до цього приєднуються ще особливі обставини, які безумовно викликають нагромадження великої земельної власності і поглинання нею дрібної.

1) Ніде відносна кількість робітників і знарядь праці не зменшується із збільшенням розмірів підприємства в такій великій мірі, як у землеробстві. Так само ніде можливість всебічної експлуатації, економія на скороченні витрат виробництва і вмілий поділ праці не зростають — із збільшенням розмірів підприємства — в такій великій мірі, як у землеробстві. Хоч би яка мала була земельна ділянка, кількість знарядь праці, необхідних для її обробітку, як-от плуг, пилка і т. д., натрапляє на певну межу, далі якої вона зменшуватися вже не може, тоді як розміри земельного володіння можуть зменшуватися значно нижче цієї межі.

2) Великий землевласник нагромаджує у себе процент на капітал, вкладений орендарем у справу поліпшення грунту. Дрібний землевласник змушений вкладати в цю справу свій власний капітал. Для нього весь цей прибуток, виходить, відпадає.

3) Коли кожне суспільне вдосконалення йде на користь великому землевласникові, то дрібному землевласникові воно шкодить, тому що воно завжди потребує від нього більшої кількості готівки.

4) При розгляді цієї конкуренції треба зупинитися ще на двох важливих законах:

α) Рента з земельних ділянок, оброблюваних для виробництва засобів людського харчування, регулює ренту більшості інших оброблюваних земель (Сміт, том I, стор. 331).

Такі засоби харчування, як худобу, може виробляти під кінець тільки велике земельне володіння. Отже, воно регулює ренту на інші землі і може знижувати її до мінімуму.

У цих випадках дрібний земельний власник, який сам працює на своїй земельній ділянці, потрапляє щодо великого земельного власника в таке саме становище, як реміснии, який має *власний* інструмент, щодо фабриканта. Дрібне земельне володіння стає просто знаряддям праці. Для дрібного землевласника земельна рента зовсім зникає, йому залишається в кращому разі процент на його капітал і його заробітна плата; бо в результаті конкуренції земельна рента може знизитися до того, що вона являтиме собою якраз лише процент на капітал, вкладений не самим землевласником.

β) Крім того, ми вже чули, що при однаковій родючості і однаково вмілій експлуатації земельних ділянок, рудників або риболовецьких ділянок продукт пропорціональний розмірам капіталу. Значить, перемогу здобуває велика земельна власність. Так само при рівних капіталах доход пропорціональний мірі родючості землі. Отже, при рівних капіталах перемога на боці власника більш родючих земельних ділянок.

γ) «Про який-небудь рудник можна взагалі говорити з погляду плодоносності або неплодоносності залежно від того, чи є кількість мінералу, який добувають з нього шляхом застосування певної кількості праці, більшою чи меншою, ніж та кількість мінералу, яку при затраті такої ж праці можна добути з більшості інших таких рудників» (Сміт, том I, стор. 345—346). «Ціна продукції найбільш плодоносної шахти регулює ціну вугілля для всіх інших сусідніх шахт. Земельний власник і підприємець обидва вважають — один, що його рента буде вищою, другий — що його прибуток зросте, якщо вони продаватимуть продукт по ціні нижчій, ніж їхні сусіди. В цьому випадку й сусіди змушені продавати свою продукцію по тій же ціні, хоч вони менше здатні це робити і хоч ця ціна продовжує знижуватися і часом не залишає їм ні ренти, ні прибутку. Деякі шахти в результаті цього зовсім кидають, інші не приносять уже ніякої ренти і далі можуть експлуатуватися тільки самим власником землі» (Сміт, том I, стор. 350). «Після відкриття перуанських рудників більшість срібних рудників у Європі було покинуто... Те саме сталося з рудниками Куби і Сан-Домінго і навіть з старими рудниками в Перу після відкриття рудників у Потосі» (том I, стор. 353).

Те, що Сміт говорить тут про рудники, більшою чи меншою мірою стосується земельної власності взагалі.

δ) «Слід зауважити, що звичайна ринкова ціна на землю завжди залежить від звичайної ринкової норми процента... Якби земельна рента впала значно нижче грошового процента, то ніхто не став би купувати земельні ділянки, що незабаром викликало б зниження ринкових цін на землю. І навпаки, якби переваги земельної ренти більш ніж компенсували нормальну різницю між рівнем грошового процента і рівнем земельної ренти, то всі кинулися б купувати землю, що знову ж таки незабаром відновило б її звичайну ринкову ціну» (Сміт, том II, стор. 367—368).

З цього взаємовідношення між земельною рентою і грошовим процентом виходить, що земельна рента повинна неминуче падати, так що кінець кінцем на земельну ренту можуть жити тільки найбагатші люди. Таким чином, конкуренція серед

земельних власників, які не здають своїх земель в оренду, безперервно зростає. Розорення однієї частини цих земельних власників. Нова концентрація великої земельної власності.

Ця конкуренція веде, далі, до того, що значна частина земельної власності попадає в руки капіталістів і капіталісти таким шляхом стають разом з тим і земельними власниками, так само як і взагалі менші земельні власники існують тепер уже тільки як капіталісти. Поряд з цим деяка частина великих земельних власників стає в той же час промисловцями.

Таким чином, кінцевим результатом є знищення різниці між капіталістом і земельним власником, так що взагалі і в цілому залишається вже тільки два класи населення: робітничий клас і клас капіталістів. Це втягнення земельної власності в торговий оборот, перетворення земельної власності в товар означає остаточне падіння старої аристократії і остаточне піднесення грошової аристократії.

1) Сентиментальні сльози, які з цього приводу проливає романтика, нам чужі. Вона завжди плутає два моменти: мерзенність *торгашеських махінацій з землею,* і ті цілком раціональні, в межах приватної власності необхідні і бажані наслідки, які полягають у *втягненні в торговий оборот приватної власності* на землю. По-перше, феодальна земельна власність уже по самій суті своїй є результат брудних махінацій з землею, перетворення її в землю, яка відчужена від людини і внаслідок цього протистоїть їй в образі тих або інших небагатьох великих власників.

Уже феодальне землеволодіння містить у собі панування землі над людьми як владу якоїсь чужої сили. Кріпак є придатком землі. Так само і власник майорату, первородний син, належить землі. Вона його успадковує. Взагалі панування приватної власності починається з землеволодіння; землеволодіння є її основою. Але при феодальному землеволодінні власник принаймні *зовні здається* королем земельного володіння. Разом з тим там ще існує видимість інтимнішого відношення між власником і землею, ніж узи просто *речового* багатства. Земельна ділянка індивідуалізується разом з своїм господарем, має його титул, баронський або графський, його привілеї, його юрисдикцію, його політичне становище і т. д. Земельна ділянка є немов неорганічним тілом свого господаря. Звідси прислів'я «nulle terre sans maître» *, в якому відбилося зростання панської величі з земельним володінням. Так само й панування земельної власності не виступає тут безпосередньо як панування голого капіталу. Ті, хто належить до цієї земельної власності, ставляться до неї скоріше як до своєї батьківщини. Це — націоналізм вельми обмеженого характеру.

* — «немає землі без господаря». *Ред.*

Так само феодальна земельна власність дає ім'я своєму власникові, як королівство дає ім'я своєму королю. Історія його роду, історія його дому і т. д., — все це індивідуалізує для нього його земельну власність, перетворює її по-справжньому в його дім, персоніфікує її. Так само й ті, хто обробляє його земельне володіння, перебувають не в становищі *найманих поденщиків*, а почасти самі, як кріпаки, є його власністю, почасти ж перебувають щодо нього у відносинах шанування, підданства і певних повинностей. Позиція землевласника щодо них є тому позицією безпосередньо політичною і має разом з тим деяку *емоційну* сторону. Звичаї, характер і т. д. змінюються від однієї земельної ділянки до іншої; вони немов зрослися з клаптиком землі, тоді як пізніше людину зв'язує з земельною ділянкою тільки її гаманець, а не її характер, не її індивідуальність. І, нарешті, феодальний землевласник не прагне здобувати з свого земельного володіння максимально можливу вигоду. Навпаки, він споживає те, що там є, а турботу про добування нових засобів він спокійно полишає кріпакам і орендарям. Таке відношення *дворянства* до земельного володіння, яке оточує господаря землі певним романтичним ореолом.

Треба, щоб ця видимість зникла, щоб земельна власність, цей корінь приватної власності, була цілком втягнена в рух приватної власності і стала товаром; щоб панування власника виступило як чисте панування приватної власності, капіталу, поза всяким політичним забарвленням; щоб взаємовідношення між власником і працівником звелося до політико-економічного відношення експлуататора і експлуатованого; щоб всяке персональне взаємовідношення між власником і його власністю припинилося і щоб ця власність стала лише *речовим*, матеріальним багатством; щоб місце почесного шлюбного союзу з землею зайняв шлюб з розрахунку і щоб земля, так само як і людина, опустилася на рівень торгашеської вартості. Треба, щоб те, що становить корінь земельної власності,— брудна своєкорисливість,— виступило також і в своїй цинічній формі. Треба, щоб нерухома монополія перетворилася в рухому і неспокійну монополію, в конкуренцію, а бездільна насолода плодами чужого кривавого поту — в метушливу торгівлю ними. І, нарешті, треба, щоб у процесі цієї конкуренції земельна власність в образі капіталу продемонструвала своє панування як над робітничим класом, так і над самими власниками, які розоряються або підносяться вище за законами руху капіталу. Тим самим місце середньовічного прислів'я «nulle terre sans seigneur»* займає прислів'я нового часу «l'argent n'a pas de maître»**, що яскраво виражає панування мертвої матерії над людьми.

* — «немає землі без сеньйора». *Ред.*
** — «гроші не мають господаря». *Ред.*

2) Що ж до спору про подільність чи неподільність земельних володінь, то треба зауважити ось що:

Поділ земельних володінь є заперечення *великої монополії* земельної власності; він її усуває, але лише шляхом надання цій монополії *загального характеру*. Основу монополії — приватну власність — поділ земельних володінь не усуває. Він посягає на дану форму існування, а не на суть монополії. В результаті цього поділ земельних володінь стає жертвою законів приватної власності. Справа в тому, що поділ земельних володінь відповідає рухові конкуренції в сфері промисловості. Крім політико-економічних невигод від поділу знарядь і від розпорошення праці (треба відрізняти це від поділу праці: робота тут не поділяється між багатьма, а одна й та сама робота виконується кожним ізольовано, тобто має місце багаторазове повторення однієї й тієї самої роботи), цей поділ, як і вищезгадана конкуренція, знов-таки неминуче перетворюється в нагромадження і концентрацію.

Тому там, де має місце поділ земельних володінь, не залишається нічого іншого, як або повернутися до монополії в ще більш огидному вигляді, або усунути, піддати запереченню сам поділ земельних володінь. Але це вже не повернення до феодального землеволодіння, а скасування приватної власності на землю взагалі. Перше скасування монополії завжди рівнозначне наданню їй загального характеру, розширенню рамок її існування. Усунення монополії, яка досягла своєї найбільш широкої і всеосяжної форми існування, рівнозначне її повному знищенню. Асоціація, в застосуванні до землі, використовує переваги великого землеволодіння в політико-економічному відношенні і вперше реалізує первісну тенденцію поділу — рівність. Так само асоціація відновлює розумним шляхом, а не за допомогою кріпосництва, панства і безглуздої власницької містики, емоційне ставлення людини до землі: земля перестає бути об'єктом торгашества і завдяки вільній праці і вільній насолоді знову стає справжньою, особистою власністю людини. Велика перевага поділу земельних володінь полягає в тому, що тут маса, яка не може більше зважитися на кріпосну кабалу, гине від власності інакше, ніж у промисловості.

Що ж до великого землеволодіння, то його захисники завжди софістично ототожнювали політико-економічні вигоди великого землеробства з великою земельною власністю, начебто не видно, що ці вигоди саме тільки після скасування власності набирають, з одного боку, якнайширшого розмаху, а з другого боку, вперше стають соціально-корисними. Так само ці захисники великої земельної власності нападали на торгашеський дух дрібного землеволодіння, начебто велике землеволодіння, навіть уже в його феодальній формі, не мало в собі торгашества

в прихованому вигляді. Я вже не кажу про сучасну англійську форму земельної власності, де феодалізм землевласника переплітається з торгашеським духом і промисловим підприємництвом орендаря.

Подібно до того як велика земельна власність може повернути назад поділові земельних володінь докір у монополії, тому що й поділ земельних володінь базується на монополії приватної власності, так само й поділ земельних володінь може повернути великому землеволодінню докір у поділі, бо й тут панує поділ, тільки в нерухомій, замороженій формі. Взагалі приватна власність грунтується на поділі. До того ж, як поділ земельних володінь приводить знову до великого землеволодіння капіталістичного типу,— так і феодальна земельна власність рано чи пізно неминуче повинна бути поділена або принаймні попасти в руки капіталістів, хоч би вона і вдавалася до будь-яких хитрощів.

Це буває тому, що велика земельна власність, як це ми бачимо в Англії, штовхає переважну більшість населення в обійми промисловості й зводить своїх власних робітників до рівня повного зубожіння. Таким чином, вона породжує і збільшує могутність свого ворога — капіталу, промисловості, відкидаючи на його бік бідноту і всю діяльність у країні. Велика земельна власність робить більшість населення країни промисловою і тому перетворює її в противника великої земельної власності. Коли промисловість досягла високої могутності, як ми це бачимо тепер в Англії, то вона крок за кроком вибиває з рук великої земельної власності її монополію щодо зарубіжних країн і змушує її конкурувати з зарубіжними землевласниками. Справа в тому, що при пануванні промисловості земельна власність могла забезпечувати собі свою феодальну велич тільки за допомогою монополії щодо зарубіжних країн, захищаючи себе в такий спосіб від загальних законів торгівлі, які суперечать її феодальній суті. Будучи втягнута в орбіту конкуренції, земельна власність підлягає законам конкуренції, як і будь-який інший товар, підпорядкований конкуренції. Вона такою ж мірою втрачає стійкість, то скорочується, то збільшується, перелітає з рук у руки, і ніяке законодавство не може вже утримати її в небагатьох визначених для того руках. Безпосереднім результатом є її розпорошення по багатьох власниках і у всякому разі — підкорення владі промислового капіталу.

І, нарешті, таке велике землеволодіння, яке насильно збережене шляхом заборони поділу земельних володінь і яке поряд з собою породило величезну промисловість, призводить до кризи ще швидше, ніж такий поділ земельних володінь, при якому вага промисловості залишається все ще на другому місці.

Велике землеволодіння, як це ми бачимо в Англії, вже втра-

тило свій феодальний характер і набрало характеру підприємницького, оскільки воно прагне робити якнайбільше грошей. Воно приносить власникові максимально можливу земельну ренту, а орендареві — максимально можливий прибуток на його капітал. В результаті цього заробітну плату сільськогосподарських робітників уже доведено до мінімуму, а клас орендарів представляє вже всередині землеволодіння силу промисловості і капіталу. Внаслідок конкуренції з закордоном земельна рента здебільшого перестає бути таким доходом, який сам по собі достатньо забезпечував би землевласника. Значна частина земельних власників змушена зайняти місце орендарів, а орендарі частково переходять в ряди пролетаріату. З другого боку, багато орендарів стають земельними власниками; це буває тому, що великі власники, які спокійно одержують свої доходи, здебільшого займаються марнотратством і, як правило, нездатні керувати землеробством у великому масштабі: у них звичайно немає ні капіталу, ні здібності експлуатувати землю. Таким чином, частина їх теж зовсім розоряється. І, нарешті, зведену до мінімуму заробітну плату доводиться знижувати ще більше, щоб можна було витримати нову конкуренцію. А це неминуче веде до революції.

Земельна власність повинна була розвиватися і тим і другим шляхом, щоб і там і тут прийти до неминучої загибелі, подібно до того як промисловість і в формі монополії і в формі конкуренції повинна була прийти до розорення, щоб навчитися вірити в людину.

[ВІДЧУЖЕНА ПРАЦЯ]

Ми виходили з передпосилок політичної економії. Ми прийняли її мову і її закони. Ми припустили як дане приватну власність, відокремлення одне від одного праці, капіталу і землі, а також заробітної плати, прибутку на капітал і земельної ренти; далі, поділ праці, конкуренцію, поняття мінової вартості і т. д. На основі самої політичної економії, користуючись її власними словами, ми показали, що робітник зводиться до рівня товару, притому найжалюгіднішого, що убозтво робітника перебуває в оберненому відношенні до потужності і розмірів його продукції, що необхідним результатом конкуренції є нагромадження капіталу в руках небагатьох, тобто ще страшніше відновлення монополії, і що кінець кінцем зникає відмінність між капіталістом і земельним рантьє, між хліборобом і промисловим робітником і все суспільство неминуче розпадається на два класи — *власників* і позбавлених власності *робітників*.

Політична економія виходить з факту приватної власності. Пояснення її вона нам не дає. *Матеріальний* процес, який проходить у дійсності приватна власність, вона вкладає в загальні, абстрактні формули, які й набирають для неї потім значення *законів*. Ці закони вона не *осмислює*, тобто не показує, як вони випливають із самої суті приватної власності. Політична економія не дає нам ключа до розуміння основи і причини відокремлення праці від капіталу і капіталу від землі. Так, наприклад, коли вона визначає взаємовідношення між заробітною платою і прибутком на капітал, то останньою причиною є для неї інтерес капіталістів; інакше кажучи, вона припускає як дане те, що вона повинна вивести в результаті аналізу. Так само всюди вклинюється конкуренція. Пояснення для неї шукають у зовнішніх обставинах. При цьому політична економія нічого не говорить нам про те, в якій мірі ці зовнішні,

на вигляд випадкові обставини є лише вираженням деякого необхідного розвитку. Ми бачили, що сам обмін здається їй випадковим фактом. Єдиними маховими колесами, які пускає в хід політико-економ, є *користолюбство* і *війна між користолюбцями — конкуренція*.

Саме внаслідок нерозуміння політичною економією взаємозв'язку руху, який вивчається нею, можна було вчення про конкуренцію протиставити вченню про монополію, вчення про свободу промислів — ученню про корпорацію, вчення про поділ земельних володінь — ученню про велику земельну власність, бо конкуренція, свобода промислів, поділ земельних володінь мислились і зображувалися тільки як випадкові, навмисні, насильствені, а не як необхідні, неминучі природні наслідки монополії, корпорації і феодальної власності.

Отже, нам треба буде тепер осмислити істотний взаємозв'язок між приватною власністю, користолюбством, відокремленням одного від одного праці, капіталу і земельної власності, між обміном і конкуренцією, між вартістю людини і її знеціненням, між монополією і конкуренцією і т. д., між усім цим відчуженням і *грошовою* системою.

Ми не будемо наслідувати приклад політико-економа, який, бажаючи що-небудь пояснити, переноситься у вигаданий ним первісний стан. Такий первісний стан нічого не з'ясовує. Посилаючись на первісний стан, політико-економ тільки відсуває питання в сіру туманну далечінь. Він припускає в формі факту, події те, що він повинен дедукувати, а саме — необхідне взаємовідношення між двома речами, наприклад між поділом праці і обміном. Таким же чином теолог пояснює походження зла гріхопадінням, тобто він припускає як факт, у формі історичної події, те, що він повинен пояснити.

Ми беремо відправним пунктом *сучасний* політико-економічний факт:

Робітник стає тим бідніший, чим більше багатства він виробляє, чим більше зростають потужність і розміри його продукції. Робітник стає тим дешевшим товаром, чим більше товарів він створює. У прямій відповідності з *зростанням вартості* світу речей зростає *знецінення* людського світу. Праця виробляє не тільки товари: вона виробляє саму себе і робітника як *товар*, до того ж у тій самій пропорції, в якій вона виробляє взагалі товари.

Цей факт виражає лише ось що: предмет, який виробляється працею, її продукт, протистоїть праці як якась *стороння істота*, як *сила, не залежна* від виробника. Продукт праці є праця, закріплена в певному предметі, матеріалізована в ньому, це є *опредмечування* праці. Здійснення праці є її опредмечування. При тих порядках, які передбачаються політичною

економією, це здійснення праці, це її перетворення в дійсність виступає як *виключення* робітника з *дійсності*, опредмечування виступає як *утрата предмета і закабалення предметом*, освоєння предмета — як *відчуження*, як *самовідчуження*.

Перетворення праці в дійсність виступає як виключення з дійсності до такої міри, що робітник виключається з дійсності аж до голодної смерті. Опредмечування виступає як утрата предмета до такої міри, що в робітника віднімають найнеобхідніші предмети, необхідні не тільки для життя, але й для роботи. Та й сама робота стає таким предметом, оволодіти яким він може лише з величезним напруженням своїх сил і з найнерегулярнішими перервами. Освоєння предмета виступає як відчуження до такої міри, що чим більше предметів робітник виробляє, тим меншою кількістю їх він може володіти і тим сильніше він підпадає під владу свого продукту, капіталу.

Всі ці наслідки вже містяться в тому визначенні, що робітник відноситься до *продукту своєї праці* як до *чужого* предмета. Бо при такій передумові ясно: чим більше робітник знесилює себе на роботі, тим могутнішим стає чужий для нього предметний світ, створюваний ним самим проти самого себе, тим біднішим стає він сам, його внутрішній світ, тим менше багатство належить йому. Так само стоїть справа і в релігії. Чим більше вкладає людина в бога, тим менше залишається в ній самій. Робітник вкладає в предмет своє життя, але відтепер це життя належить уже не йому, а предмету. Таким чином, чим більша ця його діяльність, тим безпредметніший робітник. Що відійшло в продукт його праці, того вже немає у нього самого. Тому, чим більший цей продукт, тим менший він сам. *Самовідчуження* робітника в його продукті має не тільки те значення, що його праця стає предметом, дістає *зовнішнє* існування, але ще й те значення, що його праця існує *поза ним*, незалежно від нього, як щось чуже для нього, і що ця праця стає самостійною силою, яка протистоїть йому; що життя, яким він наділив предмети, виступає проти нього як вороже і чуже.

Розглянемо тепер детальніше *опредмечування*, виробництво продукту робітником, і в цьому опредмечуванні *відчуження*, *утрату* предмета, тобто виробленого робітником продукту.

Робітник нічого не може створити без *природи*, без *зовнішнього чуттєвого світу*. Це — той матеріал, на якому здійснюється його праця, в якому розгортається його трудова діяльність, з якого і з допомогою якого праця виробляє свої продукти.

Але подібно до того як природа дає праці *засоби до життя* у тому розумінні, що без предметів, до яких праця прикладається, неможливе *життя* праці, так, з другого боку, приро-

да ж дає *засоби до життя* і в більш вузькому розумінні, тобто засоби фізичного існування самого *робітника*.

Таким чином, чим більше робітник за допомогою своєї праці *освоює* зовнішній світ, чуттєву природу, тим більшою мірою позбавляє він себе *засобів до життя* у двоякому розумінні: по-перше, чуттєвий зовнішній світ все більше й більше перестає бути таким предметом, який невід'ємно належав би його праці, перестає бути *життєвим засобом* його праці; по-друге, цей зовнішній світ дедалі більшою мірою перестає давати для нього *засоби до життя* в безпосередньому розумінні — засоби фізичного існування робітника.

Отже, робітник стає рабом свого предмета в двоякому відношенні: по-перше, він одержує *предмет для праці*, тобто *роботу*, і, по-друге, він одержує *засоби існування*. Тільки цей предмет дає йому, виходить, можливість існувати, по-перше, як *робітникові* і, по-друге, як *фізичному суб'єктові*. Вінець цього рабства в тому, що він уже тільки як *робітник* може підтримувати своє існування як *фізичного суб'єкта* і що він є робітником уже тільки *як фізичний суб'єкт*.

(За законами політичної економії, самовідчуження робітника в його предметі виражається в тому, що чим більше робітник виробляє, тим менше він може споживати; чим більше цінностей він створює, тим більше сам він знецінюється і втрачає гідність; чим краще оформлений його продукт, тим більше спотворений робітник; чим культурніша створена ним річ, тим більше схожий на варвара він сам; чим могутніша праця, тим немічніший робітник; чим хитромудріша виконувана ним робота, тим більшого розумового спустошення і тим більшого закабалення природою зазнає сам робітник.)

Політична економія замовчує відчуження в самій суті праці тим, що вона не розглядає безпосереднє відношення між робітником (працею) *і продуктом, який він виробляє*. Звичайно, праця виробляє чудесні речі для багатіїв, але вона ж виробляє зубожіння робітника. Вона створює палаци, але також і трущоби для робітників. Вона творить красу, але також і спотворює робітника. Вона замінює ручну працю машиною, але при цьому відкидає частину робітників назад до варварської праці, а іншу частину робітників перетворює в машину. Вона виробляє розум, але також і недоумство, кретинізм як те, на що приречені робітники.

Безпосереднє відношення праці до її продуктів є відношення робітника до предметів його виробництва. Відношення імущого до предметів виробництва і до самого виробництва є лише *наслідок* цього першого відношення і підтвердження його. Цей другий бік питання ми розглянемо пізніше.

Отже, коли ми питаємо, яка суть трудових відношень, то ми питаємо про відношення *робітника* до виробництва.

Досі ми розглядали відчуження, самовідчуження робітника лише з одного боку, а саме з боку його *відношення до продуктів своєї праці.* Але відчуження проявляється не тільки в кінцевому результаті, але й у самому *акті виробництва,* в самій *виробничій діяльності.* Чи міг би робітник протистояти продуктові своєї діяльності як чомусь чужому, якби він не самовідчужувався від себе в самому акті виробництва? Адже продукт є лише підсумок діяльності, виробництва. Отже, коли продукт праці є самовідчуження, то й само виробництво повинне бути діяльним самовідчуженням, самовідчуженням діяльності, діяльністю самовідчуження. У відчуженні предмета праці тільки підсумовується відчуження, самовідчуження в діяльності самої праці.

В чому ж полягає самовідчуження праці?

По-перше, в тому, що праця є для робітника чимось *зовнішнім,* не належним до його сутності; в тому, що він у своїй праці не утверджує себе, а заперечує, почуває себе не щасливим, а нещасним, не розгортає вільно свою фізичну і духовну енергію, а виснажує свою фізичну природу і руйнує свій дух. Тому робітник тільки поза працею почуває себе самим собою, а в процесі праці він почуває себе відірваним від самого себе. У себе він тоді, коли він не працює; а коли він працює, він уже не у себе. Через це його праця не добровільна, а вимушена; це — *примусова праця.* Це не задоволення потреби в праці, а тільки *засіб* для задоволення інших потреб, ніж потреба в праці. Відчуженість праці ясно виявляється в тому, що, як тільки припиняється фізичний або інший примус до праці, від праці тікають, як від чуми. Зовнішня праця, праця, в процесі якої людина себе відчужує, є принесення себе в жертву, самокатування. І, нарешті, зовнішній характер праці проявляється для робітника в тому, що ця праця належить не йому, а іншому, і сам він у процесі праці належить не собі, а іншому. Подібно до того як в релігії самодіяльність людської фантазії, людського мозку і людського серця впливає на індивідуума незалежно від нього самого, тобто як якась чужа діяльність, божественна або диявольська, так і діяльність робітника не є його самодіяльність. Вона належить іншому, вона є втрата робітником самого себе.

В результаті складається таке становище, що людина (робітник) почуває себе вільно діючою тільки при виконанні своїх тваринних функцій — при їді, питті, в статевому акті, в кращому разі ще розташувавшись у себе в житлі, прикрашаючи себе і т. д.,— а в своїх людських функціях вона почуває себе тільки твариною. Те, що властиве тварині, передається людині, а людське перетворюється в те, що властиве тварині.

Правда, їда, пиття, статевий акт і т. д. теж справжні людські функції. Але в абстракції, яка відриває їх від кола

іншої людської діяльності і перетворює їх в останні і єдині кінцеві цілі, вони мають тваринний характер.

Ми розглянули акт відчуження практичної людської діяльності, праці, з двох боків. По-перше, відношення робітника до *продукту праці*, як до предмета чужого, що над ним панує. Це відношення є разом з тим і відношення до чуттєвого зовнішнього світу, до предметів природи, як до чужого світу, який йому вороже протистоїть. По-друге, відношення праці до *акту виробництва* в самому процесі *праці*. Це відношення є відношення робітника до його власної діяльності, як до чогось чужого, йому не належного. Діяльність виступає тут як страждання, сила — як неміч, запліднення — як оскоплення, *власна* фізична і духовна енергія робітника, його особисте життя (бо що таке життя, якщо воно не є діяльність?) — як обернена проти нього самого, від нього не залежна, йому не належна діяльність. Це є *самовідчуження*, тоді як вище мова йшла про відчуження *речі*.

Тепер нам треба на основі двох даних визначень *відчуженої праці* вивести ще третє її визначення.

Людина є істота родова, не тільки в тому розумінні, що й практично і теоретично вона робить своїм предметом рід — як свій власний, так і інших речей, але й у тому розумінні — і це є лише інше вираження того самого, — що вона відноситься до самої себе як до наявного живого роду, відноситься до самої себе як до істоти *універсальної* і тому вільної.

Родове життя як у людини, так і у тварини фізично полягає в тому, що людина (як і тварина) живе неорганічною природою, і чим універсальніша людина в порівнянні з твариною, тим універсальніша сфера тієї неорганічної природи, якою вона живе. Подібно до того, як у теоретичному відношенні рослини, тварини, каміння, повітря, світло і т. д. є частиною людської свідомості, почасти як об'єкти природознавства, почасти як об'єкти мистецтва, є її духовною неорганічною природою, духовною їжею, яку вона попереду повинна приготувати, щоб її можна було їсти і перетравити, — так і в практичному відношенні вони становлять частину людського життя і людської діяльності. Фізично людина живе тільки цими продуктами природи, хай це буде в формі їжі, опалення, одягу, житла і т. д. Практично універсальність людини проявляється саме в тій універсальності, яка всю природу перетворює в її *неорганічне* тіло, оскільки вона служить, по-перше, безпосереднім життєвим засобом для людини, а по-друге, матерією, предметом і знаряддям її життєдіяльності. Природа є *неорганічне тіло* людини, а саме — природа тією мірою, якою сама вона не є людське тіло. Людина *живе* природою. Це значить, що природа є її *тіло*, з яким людина повинна залишатися в процесі постійного

спілкування, щоб не вмерти. Що фізичне і духовне життя людини нерозривно зв'язане з природою, означає не що інше, як те, що природа нерозривно зв'язана з самою собою, бо людина є частина природи.

Відчужена праця людини, відчужуючи від неї 1) природу, 2) її саму, її власну діяльну функцію, її життєдіяльність, тим самим відчужує від людини *рід:* вона перетворює для людини *родове життя* в засіб для підтримання індивідуального життя. По-перше, вона відчужує родове життя і індивідуальне життя, а по-друге, робить індивідуальне життя, взяте в його абстрактній формі, метою родового життя, теж у його абстрактній і відчуженій формі.

Справа в тому, що, по-перше, сама праця, сама *життєдіяльність,* саме *виробниче життя* є для людини лише *засобом* для задоволення однієї її потреби, потреби в збереженні фізичного існування. А виробниче життя і є родове життя. Це є життя, яке породжує життя. В характері життєдіяльності полягає весь характер даного виду, його родовий характер, а вільна свідома діяльність якраз і становить родовий характер людини. Саме життя є лише *засобом до життя.*

Тварина безпосередньо тотожна зі своєю життєдіяльністю. Вона не відрізняє себе від своєї життєдіяльності. Вона є *ця життєдіяльність.* А людина робить саму свою життєдіяльність предметом своєї волі і своєї свідомості. Її життєдіяльність — свідома. Це не є така визначеність, з якою вона безпосередньо зливається воєдино. Свідома життєдіяльність безпосередньо відрізняє людину від тваринної життєдіяльності. Саме лише через це вона є родовою істотою. Або можна сказати ще так: вона є свідомою істотою, тобто її власне життя є для неї предметом саме лише тому, що вона є родовою істотою. Тільки через це її діяльність є вільна діяльність. Відчужена праця перевертає це відношення таким чином, що людина саме тому, що вона є істотою свідомою, обертає свою життєдіяльність, свою *сутність* тільки в засіб для підтримання свого *існування.*

Практичне творення *предметного світу, переробка* неорганічної природи є самоутвердження людини як свідомої родової істоти, тобто такої істоти, яка відноситься до роду як до своєї власної сутності, або до самої себе як до родової істоти. Тварина, правда, теж виробляє. Вона будує собі гніздо або житло, як це роблять бджола, бобер, мурашка і т. д. Але тварина виробляє лише те, в чому безпосередньо має потребу вона сама або її маля; вона виробляє однобічно, тоді як людина виробляє універсально; вона виробляє лише під владою безпосередньої фізичної потреби, тимчасом як людина виробляє навіть будучи вільною від фізичної потреби, і в справжньому значенні слова тільки тоді й виробляє, коли вона вільна від неї; тварина виробляє тільки саму себе, тоді як людина відтворює всю приро-

ду; продукт тварини безпосередньо зв'язаний з її фізичним організмом, тоді як людина вільно протистоїть своєму продуктові. Тварина формує матерію тільки відповідно до мірки і потреби того виду, до якого вона належить, тоді як людина вміє виробляти за мірками всякого виду і всюди вона вміє прикладати до предмета відповідну мірку; через це людина формує матерію також і за законами краси.

Тому саме в переробці предметного світу людина вперше справді утверджує себе як *родова істота*. Це виробництво є її діяльне родове життя. Завдяки цьому виробництву природа стає *її* (людини) витвором і її дійсністю. Тому предмет праці є *опредмечування родового життя людини:* людина подвоює себе вже не тільки інтелектуально, як це має місце в свідомості, але й реально, діяльно, і споглядає саму себе в створеному нею світі. Тому відчужена праця, віднімаючи у людини предмет її виробництва, тим самим віднімає у неї її *родове життя*, її справжню родову предметність, а ту перевагу, яку людина має перед твариною, перетворює для неї в щось негативне, оскільки у людини відбирають її неорганічне тіло, природу.

Так само відчужена праця, принижуючи самодіяльність, вільну діяльність до ступеня простого засобу, тим самим перетворює родове життя людини в засіб для підтримання її фізичного існування.

Властива людині свідомість її родової сутності видозмінюється, виходить, внаслідок відчуження так, що родове життя стає для неї засобом.

Таким чином, відчуження праці веде до таких результатів:

3) *Родова сутність людини* — як природа, так і її духовне родове надбання — перетворюється в *чужу* для неї сутність, у *засіб* для підтримання її *індивідуального існування*. Відчужена праця відчужує від людини її власне тіло, як і природу поза нею, як і її духовну сутність, її *людську* сутність.

4) Безпосереднім наслідком того, що людина відчужена від продукту своєї праці, від своєї життєдіяльності, від своєї родової сутності, є *відчуження людини від людини*. Коли людина протистоїть самій собі, то їй протистоїть *інша* людина. Те, що можна сказати про відношення людини до своєї праці, до продукту своєї праці і до самої себе, те саме можна сказати і про відношення людини до іншої людини, а також до праці й до предмета праці іншої людини.

Взагалі положення про те, що від людини відчужена її родова сутність, означає, що одна людина відчужена від іншої і кожна з них відчужена від людської сутності.

Відчуження людини, взагалі будь-яке відношення, в якому людина перебуває до самої себе, реалізується, виявляється лише у відношеннях людини до інших людей.

Отже, в умовах відчуженої праці кожна людина розглядає іншу, керуючись масштабом і відношенням, в якому перебуває вона сама як робітник.

Ми виходили з політико-економічного факту — відчуження робітника і його продукції. Ми сформулювали поняття цього факту: *відчужена, самовідчужена* праця. Це поняття ми піддали аналізові. Отже, ми аналізували лише політико-економічний факт.

Тепер подивимось, як це поняття відчуженої, самовідчуженої праці виражене і представлене в реальній дійсності.

Якщо продукт праці мені чужий, якщо він протистоїть мені як чужа сила, кому ж у такому разі він належить?

Якщо моя власна діяльність належить не мені, а є діяльність чужа, вимушена, кому ж належить вона в такому разі?

Якійсь *іншій,* ніж я, істоті.

Що ж це за істота?

Чи не *боги?* Правда, на перших порах головна виробнича діяльність, наприклад будівництво храмів і т. д. в Єгипті, в Індії, в Мексіці, йшла по лінії служіння богам, і сам продукт належав богам. Проте боги ніколи не були самі господарями праці. Не була господарем і *природа.* Та й якою суперечністю було б таке становище, при якому чим більше людина завдяки своїй праці підкоряє собі природу і чим більше чудеса богів стають зайвими завдяки чудесам промисловості, тим більше людина повинна була б на догоду цим силам відмовлятися від радості, яку їй дає виробництво, і від насолоди продуктом!

Чужою істотою, якій належить праця і продукт праці, істотою, якій служить праця і для насолоди якої створюється продукт праці, такою істотою може бути тільки сама *людина.*

Коли продукт праці не належить робітникові, коли він протистоїть йому як чужа сила, то це можливо лише в результаті того, що продукт належить *іншій людині, не робітникові.* Коли діяльність робітника для нього самого є мукою, то комусь іншому вона повинна давати *насолоду* і життєрадісність. Не боги і не природа, а тільки сама людина може бути цією чужою силою, яка панує над людиною.

Треба ще взяти до уваги висунуте вище положення про те, що відношення людини до самої себе стає для неї *предметним, дійсним* лише через її відношення до іншої людини. Значить, коли людина відноситься до продукту своєї праці, до своєї опредмеченої праці, як до предмета *чужого,* ворожого, могутнього, від неї не залежного, то вона відноситься до неї так, що господарем цього предмета є інша, чужа їй, ворожа, могутня, від неї не залежна людина. Коли вона відноситься до своєї власної діяльності як до діяльності підневільної, то вона відноситься до неї як до діяльності, що служить іншій людині, їй підвладній, підлеглій її примусові і ярму.

Будь-яке самовідчуження людини від себе і від природи проявляється в тому відношенні до інших, відмінних від неї людей, в яке вона ставить саму себе і природу. Ось чому релігійне самовідчуження неминуче проявляється у відношенні мирянина до священнослужителя або — оскільки тут справа стосується інтелектуального світу — також до якогось посередника і т. д. В практичному дійсному світі самовідчуження може проявлятися тільки через практичне дійсне відношення до інших людей. Той засіб, за допомогою якого здійснюється відчуження, сам є *практичний* засіб. Таким чином, шляхом відчуження праці людина породжує не тільки своє відношення до предмета і акту виробництва як до чужих і ворожих їй сил,— вона породжує також і відношення інших людей до її виробництва і до її продукту, так само як і відношення її самої до цих інших людей. Подібно до того, як вона свою власну виробничу діяльність перетворює в своє виключення з дійсності, в кару для себе, а її власний продукт нею втрачається, стає продуктом, їй не належним, так само вона породжує владу того, хто не виробляє, над виробництвом і над продуктом. Відчужуючи від себе свою власну діяльність, вона надає чужій людині діяльності, їй не властивої.

Досі ми розглядали це відношення тільки з боку робітника; пізніше ми розглянемо його також і з боку не-робітника.

Отже, за допомогою *відчуженої, самовідчуженої праці* робітник породжує відношення до цієї праці якоїсь людини, яка не знає, що таке праця і стоїть поза працею. Відношення робітника до праці породжує відношення до тієї самої праці капіталіста, чи як би там інакше не називали господаря праці. Отже, *приватна власність* є продукт, результат, необхідний наслідок *відчуженої праці,* зовнішнього відношення робітника до природи і до самого себе.

Таким чином, поняття *приватної власності* утворюється шляхом аналізу з поняття *самовідчуженої праці,* тобто *самовідчуженої людини,* відчуженої праці, відчуженого життя, *відчуженої* людини.

Правда, поняття *самовідчуженої праці (самовідчуженого життя)* ми дістали, виходячи з політичної економії, як результат *руху приватної власності*. Але аналіз цього поняття показує, що, хоч приватна власність і виступає як основа і причина самовідчуженої праці, насправді вона, навпаки, є її наслідком, подібно до того як боги *первісно* є не причиною, а наслідком хибної думки людського розуму. Пізніше це відношення перетворюється у відношення взаємодії.

Тільки на останній, кульмінаційній стадії розвитку приватної власності знову виявляється ця її таємниця: приватна власність є, з одного боку, *продуктом* самовідчуженої праці, а з

другого боку, *засобом* її самовідчуження, *реалізацією цього самовідчуження.*

Розвинені нами міркування відразу ж проливають світло на різні до цього часу не розв'язані колізії.

1) Політична економія виходить з праці як справжньої душі виробництва, і все-таки праці вона не дає нічого, а приватній власності віддає все. Прудон зробив з цієї суперечності висновки на користь праці, проти приватної власності. Але ми бачимо, що ця уявна суперечність є суперечність *відчуженої праці* з самою собою і що політична економія сформулювала лише закони відчуженої праці.

Тому ми бачимо також, що *заробітна плата* ідентична *приватній власності,* бо система заробітної плати, де продукт, предмет праці оплачує саму працю, є лише неминучий наслідок відчуження праці: адже в заробітній платі і сама праця виступає не як самоціль, а як слуга заробітку. Пізніше ми докладно спинимося на цьому, а зараз зробимо ще лише кілька висновків.

Насильствене *підвищення заробітної плати* (не кажучи вже про всі інші труднощі і про те, що таке підвищення, як аномалію, можна було б зберігати теж тільки насильно) було б, як це випливає з вищевикладеного, не більш ніж *кращою оплатою раба* і не завоювало б ні робітникові, ні праці їх людського призначення і гідності.

Навіть *рівність заробітної плати,* якої вимагає Прудон, мала б лише той результат, що вона перетворила б відношення теперішнього робітника до його праці у відношення всіх людей до праці. В цьому випадку суспільство мислиться як абстрактний капіталіст.

Заробітна плата є безпосередній наслідок відчуженої праці, а відчужена праця є безпосередня причина приватної власності. Тому з падінням однієї сторони повинна впасти й друга.

2) З відношення відчуженої праці до приватної власності випливає далі, що емансипація суспільства від приватної власності і т. д., від кабали, виливається в *політичну* форму *емансипації робітників,* причому справа тут не тільки в *їх* емансипації, бо їх емансипація містить у собі загальнолюдську емансипацію; і це тому, що вся кабала людства полягає у відношенні робітника до виробництва і всі кабальні відношення є лише видозміни і наслідки цього відношення.

Як з поняття *відчуженої, самовідчуженої праці* ми дістали шляхом *аналізу* поняття *приватної власності,* так само можна за допомогою цих двох факторів розвинути всі політико-економічні *категорії,* причому в кожній з категорій, наприклад у торгівлі, конкуренції, капіталі, грошах, ми знайдемо лише те чи інше *визначене* і *розгорнуте вираження* цих перших основ.

Проте перш ніж розглядати ці категорії, ми спробуємо розв'язати ще два завдання:

1) Визначити загальну *сутність приватної власності*, як результату відчуженої праці, в її відношенні до *істинно людської* і *соціальної власності*.

2) Ми прийняли, як факт, *відчуження праці*, її *самовідчуження*, і цей факт ми піддали аналізові. Тепер постає питання, як дійшла *людина* до *відчуження своєї праці?* Як обгрунтовано це відчуження в сутності людського розвитку? Для розв'язання цього завдання багато чого ми вже маємо, оскільки питання про *походження приватної власності* ми *звели* до питання про відношення *відчуженої праці* до ходу розвитку людства. Адже коли говорять про *приватну власність*, то думають, що мають справу з якоюсь річчю поза людиною. А коли говорять про працю, то мають справу безпосередньо з самою людиною. Ця нова постановка питання вже включає в себе його розв'язання.

До пункту 1: Загальна сутність приватної власності і її відношення до істинно людської власності.

Відчужена праця розпалася в нас на дві складові частини, які взаємно зумовлюють одна одну, або є лише різними виразеннями одного й того самого відношення: *привласнення, освоєння*, виступає як *відчуження*, як *самовідчуження*, а *відчуження* виступає як *привласнення*, як справжнє *набуття прав громадянства*.

Ми розглянули одну сторону, *відчужену* працю в її відношенні до самого *робітника*, тобто *відношення відчуженої праці до самої себе*. Як продукт або неминучий результат цього відношення ми знайшли *відношення власності не-робітника до робітника і до праці. Приватна власність*, як матеріальне, резюмоване вираження відчуженої праці, охоплює обидва ці відношення: *відношення робітника до праці, до продукту своєї праці і до не-робітника* і відношення *не-робітника до робітника і до продукту його праці*.

Ми бачили, що для робітника, який за допомогою праці *освоює* природу, це освоєння її є відчуженням, самодіяльність — діяльністю для когось іншого і ніби діяльністю когось іншого, життєвий процес є принесенням життя в жертву, виробництво предмета — втратою предмета, який переходить під чужу владу, до *чужої* людини. Тепер розглянемо відношення цієї людини, *чужої* праці і робітникові, до робітника, до праці і до предмета праці.

Насамперед треба зауважити, що все те, що у робітника фігурує як *діяльність відчуження, самовідчуження*, у не-робітника виступає як *стан відчуження, відчуженості*.

По-друге, *реальне, практичне відношення* робітника в процесі виробництва і його відношення до продукту (як стану духу)

у не-робітника, що йому протистоїть, виступає як *теоретичне* відношення.

По-третє, не-робітник робить проти робітника все те, що робітник робить проти самого себе, але цей не-робітник не робить проти самого себе того, що він робить проти робітника.

Розглянемо докладніше ці три відношення *.

* На цьому уривається текст першого рукопису, який залишився незакінченим. *Ред.*

[ПРОТИЛЕЖНІСТЬ МІЖ КАПІТАЛОМ І ПРАЦЕЮ. ЗЕМЕЛЬНА ВЛАСНІСТЬ І КАПІТАЛ]

[........] утворює проценти на його капітал [160]. Таким чином, в особі робітника суб'єктивно існує те, що капітал є людина, яка повністю втратила себе, подібно до того як в особі капіталу об'єктивно існує те, що праця є людина, яка втратила саму себе. Але *робітник* має нещастя бути *живим* і саме тому капіталом, що *терпить нужду;* він у той момент, коли не працює, втрачає свої проценти, а тим самим і своє існування. Як капітал *вартість* робітника зростає в залежності від попиту і пропозиції, та й *фізично* його *існування,* його *життя* розглядалися і розглядаються як пропозиція *товару,* як це відбувається з будь-яким іншим товаром. Робітник виробляє капітал, капітал виробляє робітника, отже робітник виробляє самого себе, і продуктом усього цього руху є людина як *робітник,* як *товар.* Людина є вже тільки *робітник,* і як робітник вона має лише ті людські властивості, які потрібні *чужому* для нього капіталу. А оскільки капітал і робітник один одному чужі і тому перебувають у байдужих, зовнішніх і випадкових взаємовідношеннях, то ця відчуженість повинна виступати також і *реально.* Тому, як тільки капіталові спаде на думку — через необхідність або сваволя — перестати існувати для робітника, сам робітник перестає існувати для себе: у нього *нема* роботи, а тому *нема* і заробітної плати, і оскільки він існує не *як людина,* а *як робітник,* то його спокійнісінько можна поховати, дати йому померти з голоду і т. д. Робітник тільки тоді існує як робітник, коли він є *для себе* капіталом, і він тільки тоді є капіталом, коли *для нього* є який-небудь *капітал.* Існування капіталу є *його* існування, його *життя,* подібно до того як воно визначає зміст його життя байдужим для нього способом. Тому політична економія не знає незайнятого робітника, не знає людини праці, оскільки вона опиняється поза цією сферою трудових відносин. Пройдисвіт, шахрай, жебрак,

безробітний; людина праці, яка помирає з голоду, жебракує і чинить злочини, все це — *фігури*, що існують не *для політичної економії*, а тільки для інших очей, для очей лікаря, судді, могильника, наглядача за бідними і т. д.; це привиди, які витають поза сферою політичної економії. Ось чому потреби робітника перетворюються для неї тільки в *потребу* утримувати *його під час роботи*, і до того ж лише остільки, оскільки це необхідно для того, щоб *робітниче покоління не вимерло*. Через це заробітна плата має зовсім той самий смисл, що й *утримання, збереження справним* будь-якого іншого продуктивного інструмента, як *споживання капіталу* взагалі, що необхідне для відтворення капіталу разом з процентами, або як мастило, застосовуване до коліс, щоб підтримувати їх рух. Ось чому заробітна плата належить до необхідних *витрат* капіталу і капіталіста і не повинна виходити за рамки цієї необхідності. Тому цілком послідовним був спосіб дій англійських фабрикантів, які до нового закону про бідних, запровадженого у 1834 р., вираховували із заробітної плати робітника ту суспільну благодійну грошову допомогу, яку робітник одержував за рахунок податку на користь бідних, і вважали її складовою частиною заробітної плати.

Виробництво виробляє людину не тільки як *товар*, не тільки *людину-товар*, людину з визначенням *товару*, воно виробляє її, відповідно до цього визначення, як істоту *духовно* і фізично *знелюднену*.— Аморальність, виродження, отупіння і робітників, і капіталістів.— Продуктом цього виробництва є *товар, якому властива свідомість і самостійна діяльність,*.. *людина*-товар... Великий крок уперед з боку Рікардо, Мілля і т. д. у порівнянні з Смітом і Сеєм полягає в тому, що вони оголосили *байдужим* і навіть *шкідливим* питання про *існування* людини — про більшу чи меншу людську продуктивність цього товару. З цієї точки зору справжньою метою виробництва є не те, скільки робітників капітал утримує, а те, скільки процентів він дає,— сума щорічних *заощаджень*. Так само великим і послідовним кроком уперед з боку новітньої англійської політичної економії було те, що вона — звівши *працю* в *єдиний* принцип політичної економії — разом з тим з цілковитою ясністю виявила *обернену* пропорціональність між заробітною платою і процентами на капітал, показавши, що капіталіст, як загальне правило, може підвищити свій доход *тільки* шляхом зниження заробітної плати, і навпаки. За цією новітньою англійською політичною економією, не обрахування споживача, а обопільне прагнення капіталіста і робітника урвати один з одного є *нормальні* взаємовідносини.

Відношення приватної власності містить у собі в прихованому вигляді відношення приватної власності як *праці* і її

відношення як *капіталу*, а також обопільне *взаємовідношення* того і другого. З одного боку — виробництво людської діяльності як *праці*, тобто діяльності зовсім чужої собі, зовсім чужої людині і природі і тому зовсім чужої свідомості і життєвому проявові, *абстрактне* існування людини як виключно лише *людини праці*, яка через це щодня може бути викинута із свого заповненого нішо в абсолютне ніщо, у своє суспільне і тому дійсне небуття. З другого боку — виробництво предмета людської діяльності як *капіталу*, де *згладилася* всяка природна і суспільна визначеність предмета і де приватна власність втратила свої природні і суспільні властивості (отже, втратила всі політичні і соціальні ілюзії і не переплітається ні з якими хоч би *з вигляду* людськими відносинами): *один і той самий* капітал у найрізноманітніших формах природного і суспільного існування залишається *одним і тим самим*, зовсім незалежно від свого *справжнього* змісту. Ця протилежність праці і капіталу, будучи доведена до крайності, неминуче стає найвищим пунктом, найвищим ступенем і загибеллю всього відношення приватної власності.

Тому знову-таки великою заслугою новітньої англійської політичної економії є те, що вона визначила земельну ренту як різницю між процентами на найгіршу оброблювану землю і на найкращу, зруйнувавши романтичні фантазії земельного власника — його мниму соціальну вагу і мниму ідентичність його інтересів з інтересами суспільства, як це ще твердить, наслідуючи фізіократів, *Адам Сміт;* тим самим новітня англійська політична економія передбачила і підготувала той реальний рух, який перетворить земельного власника на звичайнісінького, прозаїчного капіталіста, в результаті цього спростить і загострить протилежність між капіталом і працею і цим прискорить її знищення. *Земля як земля, земельна рента як земельна рента* тим самим утратили свою *станову відмінність* і перетворилися в *капітал* і *проценти*, які нічого не говорять або, краще сказати, говорять тільки мовою грошей.

Відмінність між капіталом і землею, між прибутком і земельною рентою, між ними обома і заробітною платою, між *промисловістю* і *землеробством*, між *нерухомою* і *рухомою* приватною власністю є відмінність усе ще *історична*, а не закладена в самій суті речі. Ця відмінність становить один *фіксований* момент утворення і виникнення протилежності між капіталом і працею. У промисловості і т. д., в її протиставленні нерухомій земельній власності, виявлені лише її спосіб виникнення і та протилежність щодо землеробства, в якій розвивалася промисловість. Як *особливий* вид праці, як *істотна, важлива* відмінність, *що охоплює все життя*, ця відмінність існує лише до того часу, поки промисловість (міське життя)

формується *на противагу* землеволодінню (феодальному дворянському життю) і містить ще в самій собі феодальний характер свого антипода у формі монополії, цеху, гільдії, корпорації і т. д.; у рамках цих визначень праця ще має *зовні суспільне* значення, значення *дійсної* спільності [Gemeinwesen]; вона ще не дійшла до *байдужого* відношення до свого змісту і до повної відособленості, тобто до абстракції від усякого іншого буття, а значить і до капіталу, який *дістав свободу дій*.

Але неминучою *дальшою стадією розвитку* праці є *промисловість*, що дістала свободу дій і як така самостійно конституюється, і *капітал, що дістав свободу дій*. Влада промисловості над землеволодінням, яке їй протистоїть, виявляється зараз же у виникненні *агрикультури* як дійсно промислової діяльності, тоді як раніше землевласник полишав головну роботу землі і *рабу* цієї землі, за допомогою якого земля оброблялась. Після перетворення раба на *вільного* робітника, тобто на *найманого працівника*, землевласник по суті перетворився на промисловця-капіталіста, і це перетворення відбувається на перших порах через посередню ланку — *орендаря*. Але *орендар* є представник земельного власника, його виявлена *таємниця;* тільки завдяки орендареві земельний власник має *політико-економічне* буття, існує як приватний власник,— бо земельна рента з його землі одержується лише завдяки конкуренції орендарів. Таким чином, в особі *орендаря* землевласник по суті вже перетворився в *звичайного* капіталіста. І це перетворення повинне відбутися також і в дійсності: капіталіст, який займається землеробством, тобто орендар, повинен стати земельним власником, або навпаки. *Промислові махінації* орендаря є промисловими махінаціями *земельного власника*, тому що буття першого зумовлює буття другого.

Та ось вони згадують про своє протилежне виникнення, про своє походження, і тоді виходить, що земельний власник бачить у капіталістові свого вчорашнього раба, який зазнався, дістав свободу дій і збагатився, і вбачає з його боку загрозу собі, як *капіталістові*, а капіталіст бачить у земельному власникові бездільного, жорстокого і егоїстичного вчорашнього сеньйора; він знає, що земельний власник завдає йому, як капіталістові, шкоди, хоча й завдячує промисловості усім своїм теперішнім суспільним значенням, своїм майном і своєю насолодою; капіталіст бачить у земельній власності щось прямо протилежне *вільній* промисловості і *вільному*, не залежному від якого б то не було природного визначення капіталу. Ця полеміка між капіталом і земельною власністю має надавичайно запеклий характер, і обидві сторони говорять одна одній правду. Досить тільки почитати нападки нерухомої власності на рухому і навпаки, щоб скласти собі наочне уявлення про мер-

зенність і тієї, і другої. Земельний власник хизується дворянським походженням своєї власності, своїм феодальним минулим, своїми поетичними спогадами, своєю екзальтованістю, своїм політичним значенням і т. д., а коли він висловлюється мовою політичної економії, то він говорить: продуктивне *тільки* землеробство. Разом з тим він змальовує свого супротивника хитрим шахраєм, маклером-дурисвітом, продажним користолюбцем; схильним до бунту, жорстоким і бездушним, чужим суспільному духові, спекулянтом, який безборонно торгує інтересами суспільства, лихварем, звідником, холопом, спритним підлесником, черствим *грошовитим плутягою*, який породжує, викохує, роздуває конкуренцію і, значить, пауперизм і злочин, спричиняє розпад усіх соціальних уз; безчесним, безпринципним; людиною, яка не знає поезії, не знає субстанції, нічого не має за душею (див. серед інших фізіократа *Бергасса*, якого бичував уже Камілль Демулен у своєму журналі «Révolutions de France et de Brabant»[191]; див. фон Фінке, Ланціцолле, Галлера, Лео, Козегартена *, а також *Сісмонді*).

Рухома власність у свою чергу козиряє чудесами промисловості і руху, вона — дітище новітнього часу і його законнонароджений син; вона висловлює жаль з приводу свого супротивника як тупиці, який *не розуміє* своєї сутності (і це — цілком правильно) і який замість морального капіталу і вільної праці хоче запровадити грубе антиморальне насильство і кріпацтво. Вона зображає його Дон-Кіхотом, який під маскою *прямоти, чесності, служіння громадському інтересові, вірності* приховує нездатність до руху, своєкорисливу жадобу насолод, себелюбство, вузькість інтересів, зловмисність; вона оголошує його пролазливим *монополістом;* його спогади, його поезію, його екзальтованість вона заглушає історичним і саркастичним переліком мерзот, жорстокостей, марнотратства, проституції, безчестя, анархії, заколотів, розсадниками яких були романтичні замки.

Це вона, мовляв, здобула народові політичну свободу, вона розбила кайдани громадянського суспільства, зв'язала воєдино світи, створила людинолюбну торгівлю, чисту мораль, галантну освіченість; замість грубих потреб вона породила в народі цивілізовані потреби і дала засоби для їх задоволення, тоді як земельний власник, цей бездільний і хлібний лихвар, що тільки заважає справі, здорожує для народу найнеобхідніші

* Посилаючись на п. Лео, пихатий старогегельянський теолог *Функе* розповідає із слізьми на очах, як при скасуванні кріпацтва один раб відмовився перестати бути *дворянською власністю*. Див. також «*Патріотичні фантазії*» *Юстуса Мезера*, які відзначаються тим, що вони ні на хвилину не виходять за межі обмеженого, міщанського, «доморослого», *звичайного* горизонту добропорядного філістера і все-таки являють собою справжнісінькі фантазії. Ця суперечність і зробила їх такими привабливими для німецького духу.

засоби до життя, тим самим змушуючи капіталіста підвищувати заробітну плату без можливості збільшення продуктивної сили; тим самим земельний власник перешкоджає зростанню річного доходу нації, перешкоджає нагромадженню капіталів і, значить, вкорочує можливість надання народові роботи, а країні багатства; кінець кінцем земельний власник зовсім ліквідує цю можливість, веде справу до загального занепаду і по-лихварському експлуатує *всі* вигоди сучасної цивілізації, нічого для неї не роблячи і навіть не відмовляючись від своїх феодальних забобонів. І, нарешті, хай подивиться він тільки на свого *орендаря* — він, для кого землеробство і сама земля існують лише як дароване йому джерело грошей,— і хай скаже, чи не є він *бравим, сповненим фантазій, хитрим* шахраєм, який у глибині свого серця і в дійсності уже давним-давно належить *вільній* промисловості і *милій* торгівлі, хоч би який опір він чинив і скільки б він не базікав про історичні спогади, про моральні та політичні цілі. Все, що він дійсно наводить на свою користь, справедливе лише в застосуванні до *землероба* (капіталіста і батрака), але ж *земельний власник* їм скоріше *ворог;* отже, він аргументує проти самого себе. *Без* капіталу,— вказують представники цього останнього,— земельна власність є мертва, позбавлена цінності матерія. Культурна перемога капіталу полягає, мовляв, саме в тому, що замість мертвої речі він відкрив і покликав до життя людську працю як джерело багатства (див. Поля Луї Кур'є, Сен-Сімона, Ганіля, Рікардо, Мілля, Мак-Куллоха, Дестюта де Трасі і Мішеля Шевальє).

Із *дійсного* ходу розвитку (вставити сюди) неминуче випливає перемога *капіталіста,* тобто високорозвиненої приватної власності над нерозвиненою, половинчатою приватною власністю, тобто над *земельним власником,* подібно до того як уже і взагалі рух повинен здобути перемогу над нерухомістю, відкрита, свідома себе підлість — над підлістю прихованою і несвідомою, *користолюбство* — над *жадобою насолод,* відверто нестримний, спритний егоїзм *освіти* — над місцевим, обачним, простуватим, лінивим і фантастичним *егоїзмом марновірства, гроші* — над іншими формами приватної власності.

Ті держави, які відчули небезпеку завершеної вільної промисловості, завершеної чистої моралі і завершеної людинолюбної торгівлі, намагаються — але зовсім безрезультатно — затримати капіталізацію земельної власності.

Земельна власність, на відміну від капіталу, є така приватна власність, такий капітал, який ще обтяжений *місцевими* і політичними забобонами, такий капітал, який ще не цілком прийшов до самого себе із своєї переплетеності з навколишнім світом, капітал ще *незавершений.* У процесі свого *всесвітнього*

розвитку він повинен досягти свого абстрактного, тобто *чистого* вираження.

Відношення *приватної власності* — це праця, капітал і їх взаємовідношення.

Рух, який повинні пробити члени цього відношення, такий:

По-перше — *безпосередня* або *опосередкована єдність обох.*

Спочатку капітал і праця ще об'єднані; потім вони хоч і роз'єднані і відчужені, але обопільно підносять і стимулюють один одного як *позитивні* умови.

[По-друге] — *протилежність обох у відношенні один до одного:* вони виключають одне одного; робітник вбачає в капіталістові (і навпаки) своє власне небуття; кожен із них прагне відняти у другого його існування.

[По-третє] — *протилежність* кожного *щодо* самого себе. Капітал = нагромадженій праці = праці. Як такий він розпадається на *самого себе* і на свої *проценти,* а вони в свою чергу розпадаються на *проценти* і *прибуток.* Цілковите принесення капіталіста в жертву. Він скочується в робітничий клас, подібно до того як робітник — але тільки як виняток — стає капіталістом. Праця як момент капіталу, як його *витрати.* Отже, заробітна плата — жертва, що приноситься капіталом.

Праця розпадається на *саму себе* і *заробітну плату.* Сам робітник є капітал, товар.

Ворожа взаємна протилежність *.

* Цим закінчується другий рукопис. *Ред.*

[ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ І ПРАЦЯ. ПОГЛЯДИ МЕРКАНТИЛІСТІВ, ФІЗІОКРАТІВ, АДАМА СМІТА, РІКАРДО ТА ЙОГО ШКОЛИ]

До стор. XXXVI.— *Суб'єктивна сутність* приватної власності, *приватна власність* як відособлена діяльність, як *суб'єкт*, як *особистість*, це — *праця*. Отже, цілком зрозуміло, що тільки ту політичну економію, яка визнала своїм принципом *працю*,— *Адам Сміт*,— тобто яка вже перестала вбачати у приватній власності всього лише якийсь *стан* поза людиною,— що тільки цю політичну економію слід розглядати як продукт дійсної *енергії* і дійсного *руху* приватної власності *, як продукт сучасної *промисловості;* а з другого боку, саме вона прискорила і прославила енергію і розвиток цієї *промисловості*, перетворила їх у силу *свідомості*. Ось чому *ідолопоклонниками*, *фетишистами*, *католиками* здаються цій освіченій політичній економії, яка розкрила — в рамках приватної власності — *суб'єктивну сутність* багатства, прихильники монетарної і меркантилістської системи, які вбачають у приватній власності деяку *тільки предметну* сутність для людини. Тому *Енгельс* мав цілковиту рацію, назвавши *Адама Сміта Лютером політичної економії* [192]. Подібно до того як Лютер визнав *релігію*, *віру* сутністю зовнішнього *світу* і на цій підставі повстав проти католицького язичества, як він скасував *зовнішню* релігійність, перетворивши релігійність у *внутрішню* сутність людини, як він відцурався попів, які перебувають поза мирянином, тому, що він пересадив попа в серце мирянина,— подібно до цього заперечується багатство, яке перебуває поза людиною і не залежить від неї,— тобто підлягає збереженню і утвердженню лише зовнішнім способом; інакше кажучи, заперечується ця його *зовнішня, безглузда предметність*, оскільки приватна власність втілюється в самій людині і сама людина визнається її сутністю; але саме через це сама людина береться в аспекті приватної власності, як у Лютера вона береться в аспекті релі-

* Ця політична економія є відкладений у свідомості самостійний рух приватної власності, сучасна промисловість як самостійний суб'єкт.

гії. Таким чином, під виглядом визнання людини політична економія, принципом якої є праця, виявляється, навпаки, лише послідовним проведенням заперечення людини, оскільки сама людина не перебуває вже у відношенні зовнішнього напруження до зовнішньої сутності приватної власності, а стала сама цією напруженою сутністю приватної власності. Те, що раніше було *зовнішнім* щодо людини буттям, реальним її відчуженням, стало лише актом відчуження, самовідчуження. Тому коли вищезгадана політична економія починає з видимості визнання людини, її самостійності, самодіяльності і т. д. і, переносячи приватну власність у саму сутність людини, не може більше зв'язувати себе місцевими, національними та іншими *визначеннями приватної власності* як *поза людиною існуючої сутності,* отже, розвиває *космополітичну,* загальну енергію, яка ламає будь-які межі, будь-які узи, щоб запанувати на їх місці як *єдина* політика, єдина всезагальність, єдина межа і єдиний зв'язок,— то в процесі дальшого розвитку політична економія повинна відкинути це *лицемірство* і виступити *у всьому своєму цинізмі.* Вона так і робить: не звертаючи уваги на всі суперечності, що впадають в очі, суперечності, в які заплутує її ця теорія, вона значно *однобічніше* і тому *різкіше* і *послідовніше* розвиває положення про *працю* як єдину *сутність багатства,* виявляє, на протилежність відзначеній первісній концепції, *ворожий людині* характер висновків, які випливають із цього вчення, і, нарешті, завдає смертельного удару останній *індивідуальній, природній,* незалежно від руху праці існуючій формі приватної власності і джерела багатства — *земельній ренті,* цьому вираженню феодальної власності, яке стало вже зовсім політико-економічним і тому нездатним чинити опір політичній економії. (Школа *Рікардо.*) *Цинізм* політичної економії зростає не тільки у відносному розумінні, починаючи від Сміта через Сея до Рікардо, Мілля і т. д., оскільки перед поглядом останніх ті результати, до яких приводить *промисловість,* виступають у більш розвиненому і більш суперечливому вигляді, але й у позитивному розумінні вони завжди, і до того ж свідомо, ідуть по шляху відчуження від людини далі, ніж їх попередники, проте *тільки* тому, що їх наука є більш послідовною і більш істинною. Через те що вони перетворюють на суб'єкт приватну власність у її активній формі, тобто оголошують сутністю в один і той самий час людину як таку і людину як якусь понівечену істоту [Unwesen], то суперечність, яка існує в самій дійсності, цілком відповідає тій суперечливій сутності, яку вони визнали як принцип. Розірвана *дійсність промисловості* не тільки не спростовує, але, навпаки, підтверджує їх *внутрішньо розірваний* принцип. Адже їх принцип і є принципом цієї розірваності.

Фізіократичне вчення д-ра *Кене* становить перехід від меркантилістської системи до Адама Сміта. *Фізіократія* безпосередньо являє собою *політико-економічний* розклад феодальної власності, але саме тому вона так само безпосередньо є і *політико-економічним перетворенням*, відновленням цієї феодальної власності, і тільки мова її при цьому стає вже не феодальною, а політико-економічною. За вченням фізіократів, усе багатство полягає в *землі* і *землеробстві* (агрикультурі). Земля ще не є *капітал*, це ще якась *особлива* форма його існування, що має силу і значення у своїй природній особливості і *внаслідок* цієї її природної особливості. Але все-таки земля є якийсь всезагальний природний *елемент*, тоді як за вченням меркантилістів багатство має своє існування тільки у *благородному металі*. Таким чином, у фізіократів *предмет* багатства, його матерія, зразу ж досяг найвищої всезагальності в *рамках природи* (оскільки він, як частина *природи*, все ще є безпосередньо предметним багатством). А для *людини* земля існує тільки завдяки праці, землеробству. Отже, суб'єктивна сутність багатства вже переноситься в працю. Але разом з тим землеробство оголошується *єдино продуктивною* працею. Таким чином, праця ще не мислиться в її всезагальності і абстрактності, вона ще прив'язана до якогось особливого *елемента природи як до своєї матерії*, а тому й визнається ще тільки в якійсь *особливій, визначуваній природою, формі існування*. Внаслідок цього вона є тільки якимось *визначеним, особливим* відчуженням людини, подібно до того як і її продукт мислиться ще тільки як якесь визначене багатство, яке завдячує своїм походженням у більшій мірі природі, ніж самій праці. Земля визнається тут ще як не залежне від людини природне буття, ще не як капітал, тобто не як момент самої праці. Скоріше, навпаки, праця фігурує як *її* момент. Але через те що фетишизм попереднього зовнішнього, існуючого тільки як предмет, багатства зведено тут до певного дуже простого елемента природи, а сутність багатства вже визнано — хоч тільки частково, на особливий манір — в його суб'єктивному існуванні, то необхідний дальший крок уперед полягає в тому, що пізнається *всезагальна сутність* багатства і що через це в *принцип* зводиться *праця* в її цілковитій абсолютності, тобто абстракції. Фізіократам доводять, що в економічному, тобто в єдино правомірному, відношенні *землеробство* нічим не відрізняється від будь-якої іншої галузі виробництва і що, виходить, *сутністю* багатства є не якась *визначена* праця, не якийсь особливий прояв праці, пов'язаний з якимось особливим елементом, а *праця взагалі*.

Оголошуючи *сутністю* багатства працю, фізіократична теорія тим самим заперечує *особливе*, зовнішнє, тільки предметне багатство. Але для фізіократів праця є *суб'єктивна сутність*

тільки земельної власності (фізіократи **виходять з** того виду власності, який історично виступає як **панівний і загальновизнаний**); у них тільки земельна власність стає ***відчуженою людиною***. Фізіократи ліквідують її феодальний характер, оголошуючи, що *сутність* земельної власності полягає у *виробництві* (агрикультурі); але вони негативно ставляться до світу промисловості і визнають феодалізм, оскільки вони оголошують *агрикультуру єдиним* виробництвом.

Цілком зрозуміло, що коли тепер предметом розгляду стає *суб'єктивна сутність* промисловості, яка конституюється в протиставленні до земельної власності, тобто конституюється як промисловість, то ця сутність включає в себе і ту свою протилежність. Бо подібно до того як промисловість охоплює зняту земельну власність, так і *суб'єктивна сутність* промисловості охоплює разом з тим і суб'єктивну сутність *земельної власності*.

Так само як земельна власність є першою формою приватної власності, а промисловість на перших порах виступає проти неї в історії тільки як особливий вид власності, або, краще сказати, є вільновідпущеним рабом земельної власності,— точнісінько так само цей процес повторюється при намаганнях науки схопити *суб'єктивну* сутність приватної власності, тобто *працю*, і праця на перших порах виступає тільки як *землеробська праця*, але потім дістає визнання як *праця* взагалі.

Всяке багатство стало *промисловим* багатством, багатством *праці*, і *промисловість* є не що інше, як завершена праця, а *фабрична система* є розгорнутою сутністю *промисловості*, тобто праці, так само як *промисловий капітал* є завершеною об'єктивною формою приватної власності.

Отже, ми бачимо, що тільки тепер приватна власність може завершити своє панування над людиною і стати всесвітньо-історичною силою у своїй найзагальнішій формі.

[ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ І КОМУНІЗМ. РІЗНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ КОМУНІСТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ. ГРУБИЙ, ЗРІВНЯЛЬНИЙ КОМУНІЗМ І КОМУНІЗМ ЯК СОЦІАЛІЗМ, ЩО ЗБІГАЄТЬСЯ З ГУМАНІЗМОМ]

До стор. XXXIX. — Але протилежність між *відсутністю власності* і *власністю* є ще індиферентною протилежністю; вона ще не береться в її *діяльному співвідношенні*, в її *внутрішньому* взаємовідношенні і ще не мислиться як *суперечність*, аж поки її не розуміють як протилежність між *працею* і *капіталом*. Ця протилежність може виражатися в *першій* формі і без наявності розвиненого руху приватної власності (у Стародавньому Римі, в Туреччині і т. д.). У такому вигляді ця протилежність ще не *виявляє* себе як зумовлена самою приватною власністю. Але праця, суб'єктивна сутність приватної власності, як щось таке, що виключає власність, і капітал, об'єктивована праця, як щось таке, що виключає працю,— така *приватна власність* як розвинена до ступеня суперечності форма відзначеної протилежності, а тому як енергійна, напружена форма, що спонукає до розв'язання цієї суперечності.

До тієї ж сторінки. — Ліквідація самовідчуження проходить той самий шлях, що й самовідчуження. Спочатку *приватна власність* розглядається тільки зі свого об'єктивного боку,— але праця все-таки мислиться як її сутність. Її формою існування є через те *капітал*, що підлягає знищенню «як такий» (Прудон). Або ж *особливий характер* праці — праця нівельована, роздроблена і через те невільна — мислиться як джерело *згубності* приватної власності і її відчуженого від людини існування — *Фур'є*, який, подібно до фізіократів, знову-таки вважає *землеробську працю* принаймні *найкращим* видом праці, тоді як за *Сен-Сімоном*, навпаки, суть справи полягає в *промисловій праці* як такій, і він відповідно до цього домагається *неподільного* панування промисловців і поліпшення становища робітників. І, нарешті, *комунізм* є *позитивне* вираження ліквідації приватної власності; на перших порах він виступає як *все-*

загальна приватна власність. Беручи відношення приватної власності в його *всезагальності*, комунізм

1) у його першій формі є лише *узагальненням* і *завершенням* відношення приватної власності. Як це завершення він має двоякий вигляд: по-перше, панування *речової* власності над ним таке велике, що він прагне знищити *все* те, чим, на началах *приватної власності*, не можуть володіти всі; він хоче *насильно* абстрагуватися від таланту і т. д. Безпосереднє фізичне *володіння* уявляється йому єдиною метою життя й існування; категорія *робітника* не ліквідується, а поширюється на всіх людей; відношення приватної власності залишається відношенням усього суспільства до світу речей; нарешті, цей рух, що прагне протипоставити приватній власності всезагальну приватну власність, виявляється у зовсім тваринній формі, коли він протиставляє *шлюбові* (який, справді, є певною *формою виключної приватної власності*) *спільність дружин*, де, виходить, жінка стає *суспільною* і *всезагальною* власністю. Можна сказати, що ця ідея *спільності дружин* розкриває *таємницю* цього ще зовсім грубого і непродуманого комунізму. Подібно до того як жінка переходить тут від шлюбу до загальної проституції *, так і весь світ багатства, тобто предметної сутності людини, переходить від виключного шлюбу з приватним власником до універсальної проституції з усім суспільством. Цей комунізм, який скрізь заперечує *особистість* людини, є лише послідовне вираження приватної власності, яка є цим запереченням. Загальна і конституйована як влада *заздрість* являє собою ту приховану форму, якої набуває *користолюбство* і в якій воно себе лише *іншим* способом задовольняє. Всяка приватна власність як така відчуває — *принаймні* по відношенню до *багатшої* приватної власності — заздрість і жадобу нівелювання, так що ці останні становлять навіть сутність конкуренції. Грубий комунізм є лише завершенням цієї заздрості і цього нівелювання, яке виходить з *уявлення* про певний мінімум. У нього — *певна обмежена* міра. Що така ліквідація приватної власності аж ніяк не є справжнім освоєнням її, видно саме з абстрактного заперечення всього світу культури і цивілізації, з повернення до *неприродної* простоти *бідної* людини, яка не має потреб і яка не тільки не піднеслася над рівнем приватної власності, але навіть і не доросла ще до неї.

Для такого роду комунізму спільність є лише спільність *праці* і рівність *заробітної плати*, яка виплачується общинним капіталом, *общиною* як всезагальним капіталістом. Обидві сторони взаємовідношення піднесені на ступінь *уявлюваної*

* Проституція є лише певним *особливим* вираженням *загального* проституювання *робітника*, а через те що це проституювання являє собою таке відношення, в яке потрапляє не тільки проституйований, але й проституючий, причому мерзенність останнього ще набагато більша,— то й капіталіст і т. д. підпадає під цю категорію.

всезагальності: *праця* — як призначення кожного, а *капітал* — як визнана всезагальність і сила всього суспільства.

У відношенні до *жінки*, як до здобичі і служниці суспільного любострастя, виражена та нескінченна деградація, в якій людина перебуває у відношенні до самої себе, бо таємниця цього відношення знаходить своє *недвозначне*, рішуче, *відкрите*, явне вираження у відношенні *чоловіка* до *жінки* і в тому, як мислиться *безпосереднє, природне* родове відношення. Безпосереднім, природним, необхідним відношенням людини до людини є *відношення чоловіка до жінки*. У цьому *природному* родовому відношенні відношення людини до природи є безпосередньо її відношення до людини, а її відношення до людини є безпосередньо її відношення до природи, її власне *природне* призначення. Таким чином, у цьому відношенні *виявляється* в *чуттєвому* вигляді, у вигляді наочного *факту* те, наскільки стала для людини природою людська сутність, або наскільки природа стала людською сутністю людини. На підставі цього відношення можна, виходить, судити про ступінь загальної культури людини. З характеру цього відношення видно, якою мірою *людина* стала для себе *родовою істотою*, стала для себе *людиною* і мислить себе такою. Відношення чоловіка до жінки є *найприродніше* відношення людини до людини. Тому в ньому виявляється, в якій мірі *природна* поведінка людини стала *людською*, або в якій мірі *людська* сутність стала для неї *природною* сутністю, в якій мірі її *людська природа* стала для неї *природою*. З характеру цього відношення видно також, в якій мірі *потреба* людини стала *людською* потребою, тобто в якій мірі *інша* людина як людина стала для неї потребою, в якій мірі сама вона, у своєму найіндивідуальнішому бутті, є разом з тим суспільною істотою.

Таким чином, перше позитивне скасування приватної власності, *грубий* комунізм, є тільки *форма прояву* мерзенності приватної власності, яка хоче утвердити себе як *позитивна спільність*.

2) Комунізм α) ще політичного характеру, демократичний або деспотичний; β) із скасуванням держави, але в той же час ще незавершений комунізм, який усе ще перебуває під впливом приватної власності, тобто відчуження людини. І в тій і в другій формі комунізм уже мислить себе як реінтеграцію або повернення людини до самої себе, як знищення людського самовідчуження; але оскільки він ще не усвідомив позитивної сутності приватної власності і не збагнув ще *людської* природи потреби, то він теж ще перебуває в полоні у приватної власності і заражений нею. Правда, він збагнув поняття приватної власності, але не зрозумів ще її сутності.

3) *Комунізм* як *позитивне* скасування *приватної власності* — цього *самовідчуження людини* — і через те як справжнє

привласнення людської сутності людиною і для людини; а тому як повне, свідоме і з збереженням усього багатства досягнутого розвитку, повернення людини до самої себе як людини *суспільної*, тобто людяної. Такий комунізм, як завершений натуралізм, = гуманізмові, а як завершений гуманізм, = натуралізмові; він є *справжнє* розв'язання суперечності між людиною і природою, людиною і людиною, справжнє розв'язання спору між існуванням і сутністю, між опредмечуванням і самоутвердженням, між свободою і необхідністю, між індивідом і родом. Він — вирішення загадки історії, і він знає, що він є це вирішення.

Тому весь рух історії є, з одного боку, *дійсний* акт породження цього комунізму — роди його емпіричного буття,— а з другого боку, він є для мислячої свідомості комуністів *осягуваним* і *пізнаваним* рухом його *становлення*. Вищезазначений же, ще незавершений комунізм шукає для себе *історичного* доказу в окремих історичних утвореннях, що протистоять приватній власності, шукає доказу в існуючому, вириваючи окремі моменти руху (особливо люблять гарцювати на цьому конику Кабе, Вільгардель та ін.) і фіксуючи їх на доказ своєї історичної чистокровності; але цим він тільки доводить, що незрівнянно більша частина історичного руху суперечить його твердженням і що коли він коли-небудь існував, то саме це його *минуле* буття заперечує його претензію на *сутність*.

Неважко побачити необхідність того, що весь революційний рух знаходить собі як емпіричну, так і теоретичну основу в русі *приватної власності*, в економіці.

Ця *матеріальна*, безпосередньо *чуттєва* приватна власність є матеріальним, чуттєвим вираженням *відчуженого людського* життя. Її рух — виробництво і споживання — є *чуттєвий* прояв руху всього попереднього виробництва, тобто він являє собою здійснення або дійсність людини. Релігія, сім'я, держава, право, мораль, наука, мистецтво і т. д. є лише *особливі* види виробництва і підпорядковані його всезагальному законові. Тому позитивне скасування *приватної власності*, як привласнення *людського* життя, є позитивне скасування всякого відчуження, тобто повернення людини з релігії, сім'ї, держави і т. д. до свого *людського*, тобто *суспільного* буття. Релігійне відчуження як таке відбувається лише у сфері *свідомості*, у сфері внутрішнього світу людини, але економічне відчуження є відчуження *дійсного життя*,— тому його скасування охоплює обидві сторони. Зрозуміло, що коли у різних народів цей рух *починається* або в одній, або в другій з цих сфер, то це залежить від того, чи проходить справжнє *визнане* життя даного народу переважно у сфері свідомості, чи може у сфері зовнішнього світу, чи є воно більш ідеальним, чи може

реальним життям. Комунізм відразу ж починає з атеїзму *(Оуен)*, а атеїзм на перших порах далеко ще не є *комунізм;* адже і той атеїзм, з якого починає комунізм, є ще переважно абстракція. Тому філантропія атеїзму з самого початку є лише *філософська*, абстрактна філантропія, тоді як філантропія комунізму відразу ж є *реальною* і націлена безпосередньо на *дію*.

Ми бачили, як при припущенні позитивного скасування приватної власності людина виробляє людину — саму себе й іншу людину; як предмет, який є безпосереднім продуктом діяльності її індивідуальності, разом з тим виявляється її власним буттям для іншої людини, буттям цієї другої людини і буттям останньої для першої. Але таким же самим способом і матеріал праці і людина як суб'єкт є і результатом і вихідним пунктом руху (в тому, що вони повинні служити цим *вихідним пунктом*, у цьому і полягає історична *необхідність* приватної власності). Таким чином, *суспільний* характер властивий всьому рухові; *як* саме суспільство виробляє *людину як людину*, так і вона *виробляє* суспільство. Діяльність і користування її плодами, як за своїм змістом, так і за *способом існування*, мають *суспільний* характер: *суспільна* діяльність і *суспільне* користування. *Людська* сутність природи існує тільки для *суспільної* людини; бо тільки в суспільстві природа є для людини *ланкою, яка зв'язує* людину з *людиною*, буттям її для іншої і буттям іншої для неї, життєвим елементом людської дійсності; тільки в суспільстві природа виступає як *основа* її власного *людського* буття. Тільки в суспільстві її *природне* буття є для неї її *людським* буттям і природа стає для неї людиною. Таким чином, *суспільство* є закінчена сутнісна єдність людини з природою, справжнє воскресіння природи, здійснений натуралізм людини і здійснений гуманізм природи.

Суспільна діяльність і суспільне користування існують аж ніяк не *тільки* у формі *безпосередньо* колективної діяльності і безпосереднього *колективного* користування, хоч *колективна* діяльність і *колективне* користування, тобто така діяльність і таке користування, які проявляються і утверджують себе безпосередньо в *дійсному спілкуванні* з іншими людьми, будуть наявними всюди, де вищезказане *безпосереднє* вираження суспільності обгрунтоване в самому змісті цієї діяльності або цього користування і відповідає його природі.

Але навіть і тоді, коли я займаюсь *науковою* і т. п. діяльністю,— діяльністю, яку я тільки в окремих випадках можу здійснювати в безпосередньому спілкуванні з іншими,— навіть і тоді я зайнятий *суспільною* діяльністю, тому що я дію як *людина*. Мені не тільки дано, як суспільний продукт, матеріал для моєї діяльності — навіть і сама мова, якою працює мислитель,— але й моє *власне* буття є суспільна діяльність;

а тому й те, що я роблю з моєї особи, я роблю з себе для суспільства, усвідомлюючи себе як суспільну істоту.

Моя *загальна* свідомість є лише *теоретична* форма того, *живою* формою чого є *реальна* колективність, суспільність, але в наші дні *загальна* свідомість являє собою абстракцію від дійсного життя і, як така абстракція, вороже протистоїть йому. Тому і *діяльність* моєї загальної свідомості як така є моїм *теоретичним* буттям як суспільної істоти.

Особливо слід уникати того, щоб знову протиставити «суспільство», як абстракцію, індивідові. Індивід *є суспільна істота.* Тому всякий прояв його життя — навіть коли він і не виступає в безпосередній формі *колективного,* здійснюваного разом з іншими, прояву життя,— є проявом і утвердженням *суспільного життя.* Індивідуальне і родове життя людини не є чимось *відмінним,* хоч неминуче спосіб існування індивідуального життя буває або більш *особливим,* або більш *загальним* проявом родового життя, а родове життя буває або більш *особливим,* або *загальним* індивідуальним життям.

Як *родова свідомість,* людина утверджує своє реальне *суспільне життя* і тільки повторює в мисленні своє реальне буття, як і навпаки, родове буття утверджує себе в родовій свідомості і в своїй загальності існує для себе як мисляча істота.

Тому, коли людина є якийсь *особливий* індивід і саме її особливість робить з неї індивіда і дійсну *індивідуальну* суспільну істоту, то вона в такій же мірі є також і *тотальність,* ідеальна тотальність, суб'єктивне для-себе-буття уявлюваного і відчуваного суспільства, так само як і в дійсності вона існує, з одного боку, як споглядання суспільного буття і дійсне користування ним, а з другого боку—як тотальність людського прояву життя.

Таким чином, хоч мислення й буття і *відмінні* одне від одного, але в той же час вони перебувають у *єдності* одне з одним.

Смерть здається суворою перемогою роду над *певним* індивідом і неначе суперечить їх єдності; але певний індивід є лише якась *певна родова істота* і як така смертна.

4) Подібно до того як *приватна власність* є лише чуттєвим вираженням того, що людина стає в один і той же час *предметною* для себе і разом з тим чужим для самої себе і нелюдським предметом, що її прояв життя виявляється її відчуженням від життя, її прилучення до дійсності — виключенням її з дійсності, *чужою* для неї дійсністю,— так само і позитивне скасування приватної власності, тобто *чуттєве* привласнення людиною і для людини людської сутності і людського життя, предметної людини і людських *витворів,* слід розуміти не тільки у значенні *безпосереднього,* однобічного

користування річчю, не тільки у значенні *володіння, обладання*. Людина привласнює собі свою всебічну сутність всебічним способом, тобто як цілісна людина. Кожне з її *людських* відношень до світу — зір, слух, нюх, смак, дотик, мислення, споглядання, відчуття, хотіння, діяльність, любов,— словом, усі органи її індивідуальності, так само як і ті органи, які безпосередньо, за своєю формою, існують як суспільні органи,— є у своєму *предметному* відношенні, або у своєму *відношенні до предмета*, привласненням цього предмета, привласненням *людської* дійсності. Їх відношення до предмета є *здійснення на ділі людської дійсності* *; це — людська *діяльність* і людське *страждання*, тому що страждання, яке розуміється у людському значенні, є одним із способів, за допомогою якого людина сприймає своє «я».

Приватна власність зробила нас такими дурними й однобічними, що який-небудь предмет є *нашим* лише тоді, коли ми ним володіємо, тобто коли він існує для нас як капітал або коли ми ним безпосередньо володіємо, їмо його, п'ємо, носимо на своєму тілі, живемо в ньому і т. д.,— одним словом, коли ми його *споживаємо*,— хоч сама приватна власність усі ці види безпосереднього здійснення володіння у свою чергу розглядає лише як *засіб до життя*, а те життя, для якого вони служать засобом, є *життя приватної власності* — праця і капіталізування.

Тому на місце *всіх* фізичних і духовних почуттів стало просте відчуження *всіх* цих почуттів — почуття *володіння*. Ось до якої абсолютної бідності повинна була бути доведена людська істота, щоб вона могла породити з себе своє внутрішнє багатство. (Про категорію *володіння* див. статтю *Гесса* у збірнику «Двадцять один аркуш».)

Тому скасування приватної власності означає повну *емансипацію* всіх людських почуттів і властивостей; але воно є цією емансипацією саме тому, що почуття і властивості ці стали *людськими* як у суб'єктивному, так і в об'єктивному розумінні. Око стало *людським* оком так само, як його *об'єкт* став суспільним, *людським* об'єктом, створеним людиною для людини. Тому *почуття* безпосередньо у своїй практиці стали *теоретиками*. Вони мають відношення до *речі* заради речі, але сама ця річ є *предметне людське* відношення до самої себе і до людини**, і навпаки. Внаслідок цього потреба і користування річчю втратили свою *егоїстичну* природу, а природа втратила свою голу *корисність*, через те що користь стала *людською* користю.

* Тому людська дійсність така ж різноманітна, як різноманітні *визначення* людської *сутності* і людської *діяльності*.

** Я можу на практиці відноситися до речі по-людському тільки тоді, коли річ по-людському відноситься до людини.

Так само почуття і насолоди інших людей стали моїм *власним* надбанням. Тому, крім цих безпосередніх органів, утворюються *суспільні* органи, у *формі* суспільства. Так, наприклад, діяльність у безпосередньому поєднанні з іншими і т. д. стала органом *прояву* мого *життя* і одним із способів засвоєння *людського* життя.

Ясно, що *людське* око сприймає і насолоджується інакше, ніж грубе нелюдське око, людське *вухо* — інакше, ніж грубе, нерозвинене вухо, і т. д.

Ми бачили, що людина не втрачає саму себе у своєму предметі лише тоді, коли цей предмет стає для неї *людським* предметом, або опредмеченою людиною. Це можливо лише тоді, коли цей предмет стає для неї *суспільним* предметом, сама вона стає для себе суспільною істотою, а суспільство стає для неї сутністю в даному предметі.

Тому, з одного боку, в міру того як предметна дійсність всюди в суспільстві стає для людини дійсністю людських сутнісних сил, людською дійсністю, отже, дійсністю її *власних* сутнісних сил, усі *предмети* стають для неї *опредмечуванням* самої себе, утвердженням і здійсненням її індивідуальності, *її* предметами, а це значить, що предмет стає *нею самою*. Те, *як* вони стають для неї *її* предметами, залежить від *природи предмета* і від природи відповідної *їй сутнісної сили;* бо саме *визначеність* цього відношення створює особливий, *дійсний* спосіб утвердження. *Оком* предмет сприймається інакше, ніж *вухом,* і предмет ока — інший, ніж предмет *вуха*. Своєрідність кожної сутнісної сили — це саме її *своєрідна сутність*, отже й своєрідний спосіб її опредмечування, її *предметно-дійсного,* живого *буття*. Тому не тільки в мисленні, але й *усіма* почуттями людина утверджує себе в предметному світі.

З другого боку, з боку суб'єктивного: тільки музика пробуджує музикальне чуття людини; для немузикального вуха найпрекрасніша музика *позбавлена* змісту, вона для нього не є предметом, бо мій предмет може бути тільки утвердженням однієї з моїх сутнісних сил, тобто він може існувати для мене тільки так, як існує для себе моя сутнісна сила, будучи суб'єктивною здатністю, тому що смисл якого-небудь предмета для мене (він має смисл лише для відповідного йому почуття) сягає рівно настільки, наскільки сягає *моє* почуття. Ось чому *почуття* суспільної людини є *інші* почуття, ніж почуття несуспільної людини. Лише завдяки предметно розгорнутому багатству людської істоти розвивається, а частково і вперше з'являється, багатство суб'єктивної *людської* чуттєвості: музикальне вухо, око, яке відчуває красу форми,— коротше кажучи, такі *почуття,* які здатні до людських насолод і які утверджують себе як *людські* сутнісні сили. Бо не тільки п'ять

зовнішніх чуттів, але й так звані духовні почуття, практичні почуття (воля, любов і т. д.),— одним словом, *людське* почуття, людяність почуттів,—виникають лише завдяки наявності *відповідного* предмета, завдяки *олюдиненій* природі. *Виникнення* п'яти зовнішніх чуттів — це робота всієї всесвітньої історії, що минула до цього часу. *Почуття,* яке перебуває в полоні у грубої практичної потреби, має лише *обмежений* смисл. Для зголоднілої людини не існує людської форми їжі, а існує тільки її абстрактне буття як їжі: вона могла б з таким же успіхом мати найгрубішу форму, і неможливо сказати, чим відрізняється це поглинання їжі від поглинання її *твариною.* Пригнічена турботами, нужденна людина несприйнятлива навіть до найпрекраснішого видовища; торговець мінералами бачить лише меркантильну вартість, а не красу і не своєрідну природу мінерала; у нього нема мінералогічного почуття. Таким чином, необхідне опредмечення людської сутності — як у теоретичному, так і в практичному відношенні,— щоб, з одного боку, *олюднити почуття* людини, а з другого боку, створити *людське почуття,* відповідне всьому багатству людської і природної сутності.

Подібно до того як завдяки рухові *приватної власності,* її багатства і злиднів — матеріального і духовного багатства і матеріальних і духовних злиднів — виникаюче суспільство знаходить перед собою весь матеріал для цього *утворювального процесу,* так *виникле* суспільство виробляє, як свою постійну дійсність, людину з усім цим багатством її сутності, виробляє *багату і всебічну, глибоку в усіх її почуттях і сприйняттях* людину.

Ми бачимо, що тільки в суспільному стані суб'єктивізм і об'єктивізм, спіритуалізм і матеріалізм, діяльність і страждання втрачають своє протиставлення одного одному, а тим самим і своє буття як такі протилежності; ми бачимо, що розв'язання *теоретичних* протилежностей саме виявляється можливим *тільки практичним* шляхом, тільки за допомогою практичної енергії людей, і що тому їх розв'язання аж ніяк не є завданням тільки пізнання, а являє собою *дійсне* життєве завдання, яке *філософія* не могла розв'язати саме тому, що вона бачила в ній *тільки* теоретичне завдання.

Ми бачимо, що історія *промисловості* і виникле *предметне* буття промисловості є *розгорнутою* книгою *людських сутнісних сил,* чуттєво посталою перед нами людською *психологією,* яку досі розглядали не в її зв'язку з *сутністю* людини, а завжди лише під кутом зору якого-небудь зовнішнього відношення корисності, тому що,— рухаючись у рамках відчуження,— люди вбачали дійсність людських сутнісних сил і *людську родову діяльність* лише у всезагальному бутті людини, в релі-

гії, або ж в історії в її абстрактно-загальних формах політики, мистецтва, літератури і т. д. У *звичайній, матеріальній промисловості* (яку в такій же мірі можна розглядати як частину вищезгаданого всезагального руху, в якій сам цей рух можна розглядати як *особливу* частину промисловості, через те що вся людська діяльність була досі працею, тобто промисловістю, відчуженою від самої себе діяльністю) ми маємо перед собою під виглядом *чуттєвих, чужих, корисних предметів*, під виглядом відчуження, *опредмечені сутнісні сили* людини. Така *психологія*, для якої ця книга, тобто са́ме чуттєво найбільш відчутна, найбільш приступна частина історії, закрита, не може стати дійсно змістовною і *реальною* наукою. Що взагалі думати про таку науку, яка *зарозуміло* відвертається від цієї величезної частини людської праці і не відчуває своєї власної неповноти, коли все це багатство людської діяльності їй не говорить нічого іншого крім того, що можна висловити одним терміном *«потреба», «звичайна потреба»*?

Природничі науки розгорнули колосальну діяльність і нагромадили безперервно зростаючий матеріал. Але філософія залишилася для них такою ж чужою, як і вони залишалися чужими філософії. Короткочасне об'єднання їх з філософією було лише *фантастичною ілюзією*. Існувала воля до об'єднання, а здатності не було. Навіть історіографія бере до уваги природознавство лише між іншим, як фактор освіти, корисності, окремих великих відкриттів. Але зате тим більше *практично* природознавство за допомогою промисловості ввірвалося у людське життя, перетворило його і підготувало людську емансипацію, хоч безпосередньо воно змушене було довершити перетворення людських відносин на нелюдські. *Промисловість* є *дійсним* історичним відношенням природи, а значить і природознавства, до людини. Тому коли її розглядати як *екзотеричне* розкриття людських *сутнісних* сил, то зрозумілою стане і *людська* сутність природи, або *природна* сутність людини; в результаті цього природознавство втратить свій абстрактно матеріальний або, правильніше, ідеалістичний напрям і стане основою *людської* науки, так само як воно вже тепер — хоч і в відчуженій формі — стало основою дійсно людського життя, а брати *одну* основу для життя, іншу для *науки* — це значить з самого початку припускатися неправди. Становлена в людській історії — цьому акті виникнення людського суспільства — природа є *дійсною* природою людини; тому природа, якою вона становиться — хоч і в *відчуженій* формі — завдяки промисловості, є істинна *антропологічна* природа.

Чуттєвість (див. Фейєрбаха) повинна бути основою всієї науки. Наука є *дійсною* наукою лише тоді, коли вона виходить з чуттєвості в її двоякому вигляді: *з чуттєвої* свідомості і з

чуттєвої потреби; отже, лише тоді, коли наука виходить з природи. Уся історія є підготовкою до того, щоб *«людина»* стала предметом *чуттєвої* свідомості і щоб потреба «людини як людини» стала [природною, чуттєвою] потребою. Сама історія є *дійсною* частиною *історії природи*, становлення природи людиною. Згодом природознавство включить у себе науку про людину в такій же мірі, в якій наука про людину включить у себе природознавство: це буде *одна* наука.

Людина є безпосередній предмет природознавства; бо безпосередньою *чуттєвою природою* для людини безпосередньо є людська чуттєвість (це — тотожний вираз), безпосередньо як *інша* чуттєво сприймана нею людина; бо її власна чуттєвість існує для неї самої, як людська чуттєвість, тільки через *іншу* людину. А *природа* є безпосередній предмет *науки про людину*. Перший предмет людини — людина — є природа, чуттєвість; а особливі людські чуттєві сутнісні сили, що предметно втілюються тільки в предметах *природи*, можуть знайти своє самопізнання тільки в науці про природу взагалі. Навіть елемент самого мислення, елемент, у якому виявляється життя думки — *мова*,— має чуттєву природу. *Суспільна* дійсність природи і *людське* природознавство, або *природознавча наука про людину*, це — тотожні вирази.

Ми бачимо, як на місце політико-економічного *багатства* і політико-економічної *злиденності* стає *багата людина* і багата *людська* потреба. *Багата* людина — це в той же час людина, яка *терпить нужду* в усій повноті людських проявів життя, людина, в якій її власне втілення виступає як внутрішня необхідність, як *нужда*. Не тільки *багатство* людини, але й *бідність* її набирає при соціалізмі в однаковій мірі *людського* і тому суспільного значення. Вона є пасивний зв'язок, який примушує людину відчувати потребу в тому величезному багатстві, яким є *інша* людина. Панування предметної сутності в мені, чуттєвий спалах моєї сутнісної діяльності є *пристрасть*, яка, таким чином, стає тут *діяльністю* моєї істоти.

5) Яка-небудь *істота* є у своїх очах самостійною лише тоді, коли вона стоїть на своїх власних ногах, а на своїх власних ногах вона стоїть лише тоді, коли вона завдячує своїм *існуванням* самій собі. Людина, яка живе з ласки іншої, вважає себе залежною істотою. Але я живу цілком з ласки іншого, якщо я завдячую йому не тільки підтриманням мого життя, але, крім того, ще й тим, що він моє *життя створив*, що він — *джерело* мого життя; а моє життя неодмінно має таку причину поза собою, якщо воно не є моїм власним витвором. Ось чому *витвір* є таким уявленням, яке дуже важко витіснити з народної свідомості. Народній свідомості *незрозуміле* через-себе-бут-

тя природи і людини, тому що це через-себе-буття суперечить усім *відчутним фактам* практичного життя.

Уявлення про створення *землі* зазнало нищівного удару з боку *геогнозії*, тобто науки, яка зображує утворення землі, становлення її як певний процес, як самопородження. Generatio aequivoca* є єдиним практичним спростуванням теорії створення.

Легко, звичайно, сказати окремому індивідові те, що говорив уже Арістотель: Ти народжений твоїм батьком і твоєю матір'ю; значить, у випадку з тобою з'єднання двох людських істот, тобто родовий акт людей породив людину. Отже, ти бачиш, що людина і фізично завдячує своїм буттям людині. Значить, ти повинен мати на увазі не тільки *один* бік — *нескінченний* прогрес, внаслідок якого ти продовжуєш запитувати: хто породив мого батька? хто породив його діда? і т. д. Ти повинен мати на увазі також і той *круговий рух*, який чуттєво-наочно даний у цьому нескінченному прогресі,— круговий рух, завдяки якому людина в дітородінні повторює себе саму і, значить, суб'єктом завжди залишається *людина*. Однак ти відповіси: я визнаю цей круговий рух, то визнай же й ти вищезгаданий нескінченний прогрес, який жене мене все далі й далі, поки я не спитаю, хто ж породив першу людину і природу взагалі. На це я можу тобі відповісти тільки таке: саме твоє запитання є продукт абстракції. Запитай себе, як ти прийшов до цього запитання; запитай себе, чи не продиктоване твоє запитання такою точкою зору, на яку я не можу дати відповіді, тому що вона в корені неправильна. Запитай себе, чи існує для розумного мислення вищезгаданий нескінченний прогрес як такий. Ставлячи собі запитання про створення природи і людини, ти тим самим абстрагуєшся від людини і природи. Ти вважаєш їх *неіснуючими* і все-таки хочеш, щоб я довів тобі їх *існування*. Я кажу тобі: відмовся від своєї абстракції, і ти відмовишся від свого запитання; якщо ж ти хочеш дотримуватися своєї абстракції, то будь послідовним, і коли ти мислиш людину і природу *неіснуючими*, тоді мисли неіснуючим і самого себе, тому що ти теж — і природа і людина. Не мисли, не питай мене, бо, тільки-но ти починаєш мислити і питати, твоє *абстрагування* від буття природи і людини втрачає всякий смисл. Чи, може, ти такий егоїст, що вважаєш усе неіснуючим, а сам хочеш існувати?

Ти можеш мені заперечити: я зовсім не припускаю природу неіснуючою; я питаю тебе про *акт* її *виникнення*, як запитують анатома про утворення у зародка кісток і т. д.

Але тому що для соціалістичної людини *вся так звана всесвітня історія* є не що інше, як породження людини людською

* — Самозародження. *Ред.*

працею, становлення природи для людини, то в неї є наочний, незаперечний доказ свого *породження* самою собою, *процесу* свого *виникнення*. Тому що для соціалістичної людини *істотна реальність* людини і природи набула практичного, чуттєвого, наочного характеру, причому людина наочно стала для людини буттям природи, а природа наочно стала для неї буттям людини, то стало практично неможливим запитання про якусь *чужу* істоту, про істоту, яка стояла б над природою і людиною,— запитання, що містить у собі визнання неістотності природи і людини. *Атеїзм*, як заперечення цієї неістотності, не має більше ніякого смислу, тому що атеїзм є *запереченням бога* і утверджує *буття людини* саме за допомогою цього заперечення; але соціалізм, як соціалізм, уже не потребує такого опосереднення: він починає з *теоретично і практично чуттєвої свідомості* людини і природи як *сутності*. Соціалізм є *позитивна*, уже не опосереднювана запереченням релігії *самосвідомість* людини, подібно до того як *дійсне життя* є позитивна дійсність людини, вже не опосереднювана запереченням приватної власності, *комунізмом*. Комунізм є позитивне утвердження як заперечення заперечення, і тому він є *дійсним*, для найближчого етапу історичного розвитку необхідним моментом людської емансипації і зворотного відвоювання людини. *Комунізм* є доконечна форма і енергійний принцип найближчого майбутнього. Але комунізм як такий не є мета людського розвитку, не є форма людського суспільства [193].

[ЗНАЧЕННЯ ПОТРЕБ ЛЮДИНИ ПРИ ПАНУВАННІ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ І ПРИ СОЦІАЛІЗМІ. ВІДМІННІСТЬ МІЖ МАРНОТРАТНИМ БАГАТСТВОМ І БАГАТСТВОМ ПРОМИСЛОВИМ. ПОДІЛ ПРАЦІ В БУРЖУАЗНОМУ СУСПІЛЬСТВІ]

7) Ми бачили, яке значення має при соціалізмі *багатство* людських потреб, а значить і який-небудь *новий вид виробництва* і який-небудь новий *предмет* виробництва: новий прояв *людської* сутнісної сили і нове збагачення *людської* істоти. У рамках приватної власності все це має зворотне значення. Кожна людина намагається пробудити в іншій яку-небудь *нову* потребу, щоб примусити її принести нову жертву, поставити її в нову залежність і штовхнути її до нового виду *насолоди*, а тим самим і до економічного розорення. Кожен прагне покликати до життя яку-небудь *чужу* сутнісну силу, яка панувала б над іншою людиною, щоб знайти в цьому задоволення своєї власної своєкорисливої потреби. Тому разом із зростанням маси предметів зростає царство чужих сутностей, під ярмом яких перебуває людина, і кожний новий продукт являє собою нову *можливість* взаємного обману і взаємного пограбування. Разом з тим людина стає все біднішою як людина, вона все в більшій мірі потребує *грошей*, щоб оволодіти цією ворожою сутністю, і сила її *грошей* падає якраз в оберненій пропорції до маси продукції, тобто її нужденність зростає в міру зростання *влади* грошей.— Таким чином, потреба в грошах є справжня потреба, породжувана політичною економією, і єдина потреба, яку вона породжує.— *Кількість* грошей стає все в більшій і більшій мірі їх єдиною *могутньою* властивістю; подібно до того як вони зводять усяку сутність до її абстракції, так вони зводять і самих себе у своєму власному русі до *кількісної* сутності. *Безмірність* і *непомірність* стають їх істинною мірою.

Навіть із суб'єктивного боку це виявляється почасти в тому, що розширення кола продуктів і потреб стає *винахідливим* і завжди *ощадливим* рабом нелюдських, рафінованих, неприродних і *надуманих* прагнень. Приватна власність не вміє

перетворювати грубу потребу в *людську* потребу. Її *ідеалізм* зводиться до *фантазій, примх, вигадок,* і жоден євнух не лестить більш принизливо своєму володареві і не прагне збудити більш мерзенними засобами його притуплену здатність до насолоди, щоб запобігти у нього ласки, ніж це робить євнух промисловості, виробник, який старається хитрощами виудити для себе срібний гріш, виманити золотого птаха з кишені свого по-християнськи улюбленого ближнього (кожний продукт є принадою, за допомогою якої хочуть виманити в іншої людини її сутність — її гроші; кожна дійсна або можлива потреба стає слабістю, яка притягне муху до намазаної клеєм палички; загальна експлуатація суспільної людської сутності, так само як кожна недосконалість людини є певний зв'язок з небом — той пункт, звідки серце її приступне священикові; кожна нужда є привід підійти з найлюб'язнішим виглядом до свого ближнього і сказати йому: любий друже, я дам тобі те, що тобі потрібне, але ти знаєш conditio sine qua non *, ти знаєш, яким чорнилом тобі доведеться підписати зі мною договір; я обдурюю тебе, даючи тобі насолоду), — для цього промисловий євнух пристосовується до найвигадливіших фантазій споживача, бере на себе роль звідника між ним і його потребою, пробуджує в ньому хворобливі прагнення, підстерігає кожну його слабість, щоб потім зажадати собі мзди за цю дружню послугу.

Частково ж це відчуження виявляється в тому, що витонченість потреб і засобів для їх задоволення, що має місце на одному боці, породжує на другому боці скотське здичавіння, цілковите, грубе, абстрактне спрощення потреб або, краще сказати, тільки відтворює само себе у своєму протилежному значенні. Навіть потреба у свіжому повітрі перестає бути у робітника потребою. Людина оселяється знову в печерах, які, проте, нині отруєні задушливим чумним диханням цивілізації, щодо яких вона почуває себе *невпевнено*, як щодо чужої сили, яка може в будь-який день вислизнути від неї, і з яких її можуть у будь-який день викинути, коли вона не внесе квартирної плати. Робітник повинен *оплачувати* ці покійницькі. *Світле* житло, яке Прометей у Есхіла називає одним з тих великих дарів, за допомогою яких він перетворив дикуна в людину, перестає існувати для робітника. Світло, повітря і т. д., найпростіша, властива навіть *тваринам* чистоплотність перестають бути потребою людини. *Бруд,* ця ознака людини занепалої, загниваючої, *нечистоти* (в буквальному розумінні цього слова) цивілізації стають для неї *життєвим елементом.* Цілковита *протиприродна* занедбаність, гниюча природа стає

* — неодмінна, обов'язкова умова. *Ред.*

її *життєвим елементом*. Жодне з її почуттів не існує більше не тільки в його людському вигляді, але й у *нелюдському*, отже не існує більше навіть у його тваринному вигляді. Відбувається повернення до найгрубіших *способів* (і *знарядь*) людської праці: так, наприклад, *ступальне колесо* римських рабів стало знаряддям виробництва і засобом існування для багатьох англійських робітників. Людина позбавляється не тільки людських потреб — вона втрачає навіть *тваринні* потреби. Ірландець знає вже тільки одну потребу — потребу в *їжі*, та й ще тільки в їжі, яка складається з *картоплі*, до того ж тільки з *картоплі найгіршого сорту*. Але в кожному промисловому місті Англії і Франції вже є своя *маленька* Ірландія. У дикуна, у тварини все-таки є ще потреба в мисливстві, в русі і т. д., у спілкуванні з собі подібними.— Спрощенням машини, спрощенням праці користуються для того, щоб з людини, яка ще зовсім не розвинулася, тільки формується, з *дитини* зробити робітника, подібно до того як робітник став усіма занедбаною дитиною. Машина пристосовується до *слабості* людини, щоб перетворити *слабу* людину в машину.

Яким чином зростання потреб і засобів для їх задоволення породжує відсутність потреб і відсутність засобів для їх задоволення, це політико-економ (і капіталіст: взагалі ми завжди маємо на увазі *емпіричних* ділків, коли звертаємося до політико-економів, які є їх *науковою* совістю і їх науковим буттям) доводить таким способом: 1) він зводить потреби робітника до найнеобхіднішого і найжалюгіднішого підтримання фізичного життя, а його діяльність — до найабстрактнішого механічного руху; отже, говорить він, людина не потребує ніякої іншої діяльності, ні насолоди; бо *навіть* таке життя політико-економ оголошує *людським* життям і *людським* існуванням; 2) *якнайзлиденніше* життя (існування) він бере у своїх *розрахунках* за масштаб і до того ж за загальний масштаб — загальний тому, що він має силу для маси людей. Політико-економ перетворює робітника в позбавлену чуттів і потреб істоту, так само як діяльність робітника він перетворює в чисту абстракцію від усякої діяльності. Тому всяка *розкіш* у робітника здається йому неприпустимою, а все, що виходить за межі найабстрактнішої потреби — чи то буде пасивна насолода чи активний прояв діяльності,— здається йому розкішшю. Через це політична економія, ця наука про *багатство*, є разом з тим наука про самозречення, про злидні, про *ощадливість*, і вона справді доходить до того, що учить людину *заощаджувати* навіть *потребу* в чистому *повітрі* або фізичному *русі*. Ця наука про чудесну промисловість є разом з тим наука про *аскетизм*, і її справжній ідеал, це — *аскетичний* скнара, *який*, проте, *займається лихварством*, і *аскетичний*, але *виробляючий*

раб. Її моральним ідеалом є *робітник*, який відкладає в ощадну касу частину своєї заробітної плати, і вона навіть знайшла для цього свого улюбленого ідеалу потрібне їй холопське *мистецтво* — в театрі ставили сентиментальні п'єси в цьому дусі. Тому політична економія, незважаючи на весь свій світський і чуттєвий вигляд, є дійсно моральна наука, найморальніша з наук. Її основний тезис — самозречення, відмовлення від життя і від усіх людських потреб. Чим менше ти їси, п'єш, чим менше купуєш книг, чим рідше ходиш до театру, на бали, в кафе, чим менше ти думаєш, любиш, теоретизуєш, співаєш, малюєш, фехтуєш і т. д., тим більше ти *заощаджуєш*, тим *більшим* стає твій скарб, якого не підточує ні міль, ні черв'як,— твій *капітал*. Чим жалюгідніше твоє *буття*, чим менше ти виявляєш своє життя, тим більше твоє *майно*, тим більше твоє *відчужене* життя, тим більше ти нагромаджуєш своєї відчуженої сутності. Всю ту частку життя і людяності, яку відбімає у тебе політико-економ, він відшкодовує тобі у вигляді *грошей* і *багатства*, і все те, чого не можеш ти, можуть твої гроші: вони можуть їсти, пити, ходити на бали, в театр, можуть подорожувати, уміють купити собі мистецтво, вченість, історичні рідкості, політичну владу — все це вони *можуть* тобі привласнити; все це вони можуть купити; вони — справжня *сила*. Але чим би це все не було, гроші *не можуть* створити нічого крім самих себе, не можуть купити нічого крім самих себе, тому що все інше їх слуга, а коли я володію паном, то я володію і слугою, і мені нема потреби гнатися за його слугою. Таким чином, усі пристрасті і всяка діяльність повинні потонути в *жадобі наживи*. Робітник вправі мати лише стільки, скільки треба для того, щоб хотіти жити, і він вправі хотіти жити лише для того, щоб мати [цей мінімум].

Правда, в політичній економії виникає певного роду спір. Одна сторона (Лодердель, Мальтус та ін.) рекомендує *розкіш* і проклинає ощадливість; друга (Сей, Рікардо та ін.) рекомендує ощадливість і проклинає розкіш. Але перша визнає, що вона хоче розкоші, щоб виробляти *працю* (тобто абсолютну ощадливість); а друга визнає, що вона рекомендує ощадливість, щоб виробляти *багатство*, тобто розкіш. Перша сторона поринає в *романтичні* фантазії, вимагаючи, щоб не сама тільки жадоба наживи визначала споживання багачів, і вона суперечить висунутим нею самою законам, видаючи *марнотратство* безпосередньо за засіб збагачення. Тому супротивна сторона дуже серйозно і докладно доводить їй, що марнотратством я своє *майно* зменшую, а не збільшую. Ця друга сторона лицемірно відмовляється визнати, що саме примхи і капризи визначають виробництво; вона забуває про «витончені потреби»,

забуває, що без споживання не було б і виробництва; забуває, що внаслідок конкуренції виробництво неминуче стає лише всебічнішим, розкішнішим; вона забуває, що, за її ж теорією, вартість речі визначається споживанням і що мода визначає споживання; вона хоче, щоб вироблялося тільки «корисне», забуваючи, що виробництво занадто великої кількості корисних речей породжує занадто багато *некорисного* населення. Обидві сторони забувають, що марнотратство і ощадливість, розкіш і нестатки, багатство і бідність рівні одне з одним.

І економити ти повинен не тільки на твоїх безпосередніх чуттєвих потребах, на їжі та іншому, але й на участі у спільних інтересах, на співчутті, довір'ї і т. д.; в усьому цьому ти повинен виявляти максимальну ощадливість, якщо ти хочеш діяти за вченням політичної економії і не хочеш загинути від своїх ілюзій.

Усе, що в тебе є, ти повинен пускати в *продаж*, тобто добувати з цього користь. Якщо я поставлю політико-економу запитання: Чи додержуюсь я економічних законів, коли я добуваю гроші з продажу свого тіла для задоволення чужої похоті (фабричні робітники у Франції називають проституцію своїх дружин і дочок додатковим робочим часом, і це буквально так і є), і хіба я не дію в дусі політичної економії, коли я продаю свого друга марокканцям (а безпосередній продаж людей, у вигляді торгівлі рекрутами і т. д., має місце в усіх культурних країнах),— то політико-економ мені відповідає: Ти не чиниш врозріз з моїми законами; але подивись, що скаже тіточка Мораль і тіточка Релігія; моя *політико-економічна* мораль і моя *політико-економічна* релігія нічого не мають проти твого способу дій, але...— Але кому ж мені більше вірити — політичній економії чи моралі? Мораль політичної економії — це *нажива*, праця і ощадливість, тверезість, але політична економія обіцяє мені задовольнити мої потреби.— Політична економія моралі — це багатство такими речами, як чиста совість, доброчесність і т. д.; але як я можу бути доброчесним, коли я взагалі не існую? Як я можу мати чисту совість, коли я нічого не знаю? — У самій сутності відчуження закладено те, що кожна окрема сфера прикладає до мене інший і протилежний масштаб: у моралі один масштаб, у політичної економії — інший, бо кожна з них є якимось визначеним відчуженням людини, кожна фіксує якесь особливе коло відчуженої сутнісної діяльності і кожна відноситься відчужено до іншого відчуження. Так, пан *Мішель Шевальє* докоряє Рікардо за те, що він абстрагується від моралі. Але у Рікардо політична економія говорить своєю власною мовою. Якщо ця мова не моральна, то це не провина Рікардо. Оскільки Мішель Шевальє моралізує, він абстрагується від політичної економії; а оскільки

він займається політичною економією, він неминуче абстрагується фактично від моралі. Адже коли віднесення політичної економії до моралі не є довільним, випадковим і тому необгрунтованим і ненауковим, коли воно робиться не для *годиться*, а мислиться як таке, що кořениться *в сутності* речей, то воно може означати тільки причетність політико-економічних законів до сфери моралі; а коли в дійсності це не має місця або, вірніше, має місце прямо протилежне, то хіба в цьому винен Рікардо? До того ж і сама протилежність між політичною економією і мораллю є лише *видимість* і, будучи протилежністю, разом з тим не є протилежність. Політична економія виражає моральні закони, але тільки *на свій лад*.

Придушення потреб, як принцип політичної економії, *з найбільшим блиском* виявляється в її *теорії народонаселення*. Існує надто *багато* людей. Навіть існування людей є чистісінька розкіш, і коли робітник *«моральний»* (Мілль пропонує оголошувати громадську похвалу тим, хто показує себе стриманим у статевому відношенні, і громадський осуд тим, хто грішить проти цього ідеалу безплідного шлюбу... Хіба це не мораль, не вчення аскетизму?), то він буде *ощадливим* щодо дітородіння. Виробництво людини виступає як суспільне лихо.

Смисл і значення виробництва, яке має на увазі багатих, *відкрито* виявляють себе у виробництві, розрахованому на бідних; щодо вищестоящих це виражається завжди витончено, замасковано, двозначно — сама видимість; щодо нижчестоящих це виражається грубо, відкрито, відверто — сутність. *Груба* потреба робітника — далеко більше джерело доходу, ніж *витончена* потреба багача. Підвальні приміщення в Лондоні приносять своїм хазяям більше доходу, ніж палаци, тобто вони є щодо прибутку, який дають, *більшим багатством* і, значить, висловлюючись мовою політичної економії, більшим *суспільним* багатством.

І подібно до того як промисловість спекулює на витонченості потреб, вона такою ж мірою спекулює і на їх *грубості*, до того ж на штучно викликаній грубості їх. Тому істинною насолодою для цієї грубості є *самоодурманення*, це *уявне* задоволення потреби, ця цивілізація *серед* грубого варварства потреб. Ось чому англійські шинки є *наочними символами* приватної власності. Їх *розкіш* показує істинне відношення промислової розкоші і багатства до людини. Тому вони по праву є єдиними недільними розвагами народу, до яких англійська поліція ставиться принаймні поблажливо.

Ми вже бачили, якими різноманітними способами політико-економ встановлює єдність праці і капіталу: 1) капітал

є *нагромаджена праця;* 2) призначення капіталу в самому виробництві — почасти відтворення капіталу з прибутком, почасти капітал як сировина (матеріал праці), почасти як саме *працююче знаряддя* (машина — це безпосередньо ототожнений з працею капітал) — полягає у *продуктивній праці;* 3) робітник є капітал; 4) заробітна плата належить до витрат капіталу; 5) щодо робітника праця є відтворення його життєвого капіталу; 6) щодо капіталіста вона є момент діяльності його капіталу.

І, нарешті, 7) політико-економ виходить з припущення про первісну єдність того і другого як єдність капіталіста і робітника; це — райський первісний стан. Яким чином ці два моменти раптом виступають один проти одного як дві особи, пе є для політико-економа якоюсь *випадковою* подією, яка через те повинна пояснюватися лише зовнішніми причинами. (Див. Мілля.)

Ті народи, які ще засліплені чуттєвим блиском благородних металів і тому ще поклоняються металевим грошам як якомусь фетишеві, не є ще завершеними грошовими націями. Протилежність між Францією і Англією.— Якою мірою розв'язання теоретичних загадок є завданням практики і опосередкується практично, якою мірою істинна практика є умовою дійсної і позитивної теорії, видно, наприклад, на *фетишизмі.* Чуттєва свідомість у фетишиста інша, ніж у грека, тому що його чуттєве буття ще інше. Абстрактна ворожнеча між почуттям і духом необхідна до того часу, поки власною працею людини ще не створені людський смак до природи, людське почуття природи, а значить і *природне* почуття *людини.*

Рівність є не що інше, як німецька формула «я = я», перекладена французькою мовою, тобто мовою політики. Рівність як *основа* комунізму є його *політичне* обгрунтування. Це те ж саме, що має місце, коли німець обгрунтовує для себе комунізм тим, що він мислить людину як *загальну самосвідомість.* Цілком зрозуміло, що знищення відчуження походить завжди з тієї форми відчуження, яка є *панівною* силою: в Німеччині це — *самосвідомість,* у Франції це — *рівність,* через те що там переважає політика, в Англії це — дійсна, матеріальна, *практична* потреба, яка вимірює себе тільки самою собою. Під цим кутом зору треба критикувати і визнавати Прудона.

Коли ми навіть сам *комунізм* — оскільки він є запереченням заперечення, таким привласненням людської сутності, яке опосередкує себе з собою через заперечення приватної власності,— називаємо ще не *істинним* позитивним утвердженням, що починає з самого себе, а тільки таким, що починає з приватної власності, [. . . .

. . . .] *.
Через те що, виходить, при цьому ** дійсне відчуження людського життя залишається в силі і навіть стає тим більшим відчуженням, чим більше його усвідомлюють як відчуження, то [знищення цього відчуження] може статися тільки шляхом здійснення комунізму на ділі. Для знищення *ідеї* приватної власності цілком досить *ідеї* комунізму. А для знищення приватної власності в реальній дійсності потрібна *дійсна* комуністична дія. Історія принесе з собою цю комуністичну дію, і той рух, який ми в *думках* уже пізнали як такий, що сам себе знімає, відбуватиметься в дійсності як дуже важкий і тривалий процес. Але ми повинні вважати дійсним кроком уперед уже те, що ми з самого початку усвідомили як обмеженість, так і мету цього історичного руху і перевершили його у своїй свідомості.

Коли між собою об'єднуються комуністичні *робітники*, то метою для них є насамперед навчання, пропаганда і т. д. Але разом з тим у них виникає завдяки цьому нова потреба, потреба у спілкуванні, і те, що виступає як засіб, стає метою. До яких блискучих результатів приводить цей практичний рух, можна бачити, спостерігаючи збори французьких соціалістичних робітників. Куріння, пиття, їда і т. д. не є вже там засобами об'єднання людей, не є вже зв'язуючими засобами. Для них досить спілкування, об'єднання у спілку, бесіди, метою якої є знову-таки спілкування; людське братерство в їхніх устах не фраза, а істина, і з їх загрубілих від праці облич на нас сяє людське благородство.

Твердячи, що попит і пропозиція завжди покривають одне одного, політична економія відразу ж забуває, що, за її власним твердженням, пропозиція *людей* (теорія народонаселення) завжди перевищує попит на них і що, виходить, в істотному результаті всього виробництва — в існуванні людини — якнайрішучіше виявляється диспропорція між попитом і пропозицією.

В якій мірі гроші, що виступають як засіб, є справжньою *силою* і єдиною *метою*, в якій мірі взагалі той засіб, який робить мене сутністю і привласнює мені чужу предметну сутність, є *самоціллю*, це можна бачити з того, що земельна власність — там, де джерелом існування є земля,— і *кінь* і *меч* — там, де вони є *істинними засобами існування*,— визнаються також і

* В рукопису тут обірваний лівий нижній ріжок сторінки, внаслідок чого від останніх шести рядків тексту сторінки залишились тільки праві кінці рядків, які не дають можливості реставрувати весь текст, але в яких можна здогадуватися про те, що Маркс тут критикує гегелівське ідеалістичне «переборення» відчуження (слова цих рядків, які збереглися, подано в наступній виносці). *Ред.*

** При «переборенні» відчуження «на старонімецький лад — на манір гегелівської феноменології», тобто при переборенні його виключно лише у «свідомості» суб'єкта. *Ред.*

істинними політичними життєвими силами. В середні віки стан ставав вільним, тільки-но він діставав право носити *меч*. У кочовиків володіння *конем* робить людину вільною, дає їй можливість брати участь у житті общини.

Ми сказали вище, що людина повертається до *печерного житла*, але повертається до нього у відчуженій, ворожій формі. Дикун у своїй печері — цьому елементі природи, який вільно надає себе йому для користування і захисту,— почуває себе не більш чужим, або, краще сказати, не менш удома, ніж *риба* у воді. Але підвальне житло бідняка, це — вороже йому, як «чужа сила, житло, що закабаляє його і віддається йому тільки до того часу, поки він віддає йому свій кривавий піт»; він не має права вважати його своїм рідним домом, де він міг би, нарешті, сказати: тут я у себе вдома; навпаки, він перебуває в *чужому* домі, в домі *іншої* людини, яка його день у день підстерігає і негайно викидає на вулицю, як тільки він перестає платити квартирну плату. І так само він знає, що і за якістю своєю його житло становить цілковиту протилежність *потойбічного* небесного багатства, людського житла.

Відчуження проявляється як у тому, що *мій* засіб існування належить *іншому*, що предмет *мого* бажання є неприступною для мене власністю *іншого*, так і в тому, що кожна річ сама стає *іншою*, ніж вона сама, що моя діяльність стає чимось *іншим* і що, нарешті,— а це стосується і капіталіста,— над усім взагалі панує *нелюдська* сила.

Характеристика вживаного тільки для насолоди, недіяльного і марнотратного багатства: людина, що насолоджується цим багатством, з одного боку, *поводиться* як лише *минущий* індивід, що з жиру казиться, і розглядає чужу рабську працю, людський *кривавий піт* як здобич своєї жадоби, а тому саму людину — отже і саму себе — як нікчемну істоту, що приноситься в жертву (причому презирство до людей виявляється почасти у зарозумілому розтринькуванні того, що могло б зберегти життя сотень людей, а почасти у вигляді підлої ілюзії, начебто його нестримне марнотратство і невпинне непродуктивне споживання зумовлюють *працю*, а тим самим *існування* іншого); здійснення людських *сутнісних сил* представник такого роду багатства мислить тільки як здійснення своїх страхітливих примх і дивних, фантастичних вигадок. Але з другого боку, він розглядає багатство всього лише як засіб і як щось таке, що заслуговує тільки на знищення. Тому він в один і той самий час і раб і господар свого багатства, в один і той самий час великодушний і низький, капризний, пихатий, відданий диким фантазіям, витончено освічений, дотепний. Представник цього багатства ще не відчув *багатства* як якусь зовсім *чужу силу*, що стоїть над ним самим. Він скоріше бачить у багатстві лише

свою власну силу, і останньою, кінцевою метою [для нього є не] багатство, а *насолода* [. . . . .] *.

Проти цієї блискучої, засліпленої чуттєвою видимістю ілюзії про суть багатства виступає *діловитий, тверезий, економічно мислячий, прозаїчно настровний,* освічений щодо суті багатства промисловець, і якщо він створює для жадаючого насолод марнотратника нові, ширші можливості і всіляко лестить йому своїми продуктами — всі його продукти є низькими компліментами жадобі марнотратника,— то він уміє при цьому привласнити самому собі єдино *корисним* способом ту силу, яка вислизає від марнотратника. Якщо, відповідно до цього, на перших порах промислове багатство виступає як результат марнотратного, фантастичного багатства, то згодом власний рух промислового багатства витісняє марнотратне багатство також і активним способом. Зниження *грошового процента* є неминучим наслідком і результатом промислового розвитку. Таким чином, кошти марнотратного рантьє зменшуються щоденно в *оберненому* відношенні до збільшення засобів і спокус насолоди. Тому він повинен або проїсти свій капітал, тобто розоритися, або сам стати промисловим капіталістом. Правда, з другого боку, безпосередньо в результаті ходу промислового розвитку весь час підвищується *земельна рента,* але, як ми вже бачили, настає неминуче момент, коли земельна власність, як і всяка інша власність, повинна перейти в категорію відтворюючого себе з прибутком капіталу, а це є результатом того ж самого промислового розвитку. Отже, і марнотратний землевласник повинен або проїсти свій капітал, тобто розоритися, або сам стати орендарем своєї власної землі, тобто перетворитися в сільськогосподарського промисловця.

Тому зменшення грошового процента,— розглядуване Прудоном як скасування капіталу і як тенденція до його соціалізації,— є безпосередньо, навпаки, тільки симптомом повної перемоги працюючого капіталу над марнотратним багатством, тобто симптомом перетворення всякої приватної власності у промисловий капітал. Це є повна перемога приватної власності над усіма *зовні* ще людськими якостями її і цілковите підкорення приватного власника сутності приватної власності — *праці.* Звичайно, і промисловий капіталіст теж споживає і насолоджується. Він аж ніяк не повертається до протиприродної простоти потреб. Але його споживання і насолода є чимось тільки побічним; вона для нього — відпочинок, підпорядкований виробництву; при цьому вона — *розрахована,* тобто теж *економічна* насолода, бо капіталіст залічує свою насолоду до витрат капіталу, і тому він має право витрачати гроші на свою

* У рукопису тут обірвана нижня частина сторінки; не вистачає трьох або чотирьох рядків тексту. *Ред.*

насолоду лише в таких межах, щоб ці його витрати могли бути заміщені з лишком за допомогою відтворення капіталу. Таким чином, насолода підпорядкована капіталові, індивід, що дістає насолоду,— капіталізуючому індивідові, в той час як раніше мало місце протилежне. Тому зниження процента є симптомом скасування капіталу лише в тому розумінні, що воно є симптомом його панування, яке завершується, симптомом відчуження, яке завершується і тому спрямовується до свого знищення. Це взагалі — єдиний спосіб, яким існуюче утверджує свою протилежність.

Тому спір політико-економів про розкіш і ощадливість є лише спір між політичною економією, що з'ясувала собі сутність багатства, і тою політичною економією, в якій панують ще романтичні антипромислові спогади. Але обидві сторони не вміють звести предмет спору до його простого вираження і тому не можуть справитися одна з одною.

Далі, *земельна рента* була повалена як земельна рента, оскільки новітня політична економія — на протилежність фізіократам, які твердили, що земельний власник є єдиним справжнім виробником,— довела, що земельний власник, як такий, є, навпаки, єдиним цілком непродуктивним рантьє. За новітньою політичною економією, агрикультура є справою капіталіста, який дає таке застосування своєму капіталові, якщо від цього застосування він може чекати нормального прибутку. Тому тезис фізіократів про те, що земельні власники, як єдині продуктивні власники, повинні самі сплачувати державні податки і, значить, самі тільки мають право вотувати їх і брати участь у державних справах,— цей тезис перетворюється на протилежне твердження, що податок на земельну ренту є єдиним податком на непродуктивний доход і тому єдиним податком, який не завдає шкоди національному виробництву. Ясно, що при такому розумінні речей і політичні привілеї земельних власників уже не можуть випливати з того факту, що вони — основні платники податків.

Усе те, що Прудон вважає рухом праці проти капіталу, є лише рух праці у формі капіталу, тобто рух *промислового капіталу,* проти капіталу, споживаного не *як* капітал, тобто не промисловим способом. І цей рух іде своїм переможним шляхом, тобто шляхом перемоги *промислового* капіталу.— Ми бачимо, таким чином, що лише в тому випадку, коли *праця* розглядається як сутність приватної власності, можна з'ясувати собі справжню природу також і політико-економічного руху як такого.

Суспільство — яким воно виступає для політико-економа — є *буржуазне суспільство,* де кожний індивід становить певний

замкнений комплекс потреб і існує для іншого лише остільки,— а інший існує для нього лише остільки,— оскільки вони взаємно стають один для одного засобом. Подібно до політиків у їх міркуваннях про *права людини,* і політико-економ зводить усе до людини, тобто до індивіда, у якого він віднімає всі певні властивості, щоб розглядати його тільки як капіталіста або робітника.

Поділ праці є політико-економічне вираження *суспільного характеру праці* в рамках відчуження. Інакше кажучи, через те що *праця* є лише вираження людської діяльності в рамках відчуження, прояв життя як його відчуження, то й *поділ праці* є не що інше, як *відчужене, самовідчужене* покладення людської діяльності як *реальної родової діяльності,* або як *діяльності людини як родової істоти.*

Відносно *сутності поділу праці,*— який, з того часу як *праця* була визнана *сутністю приватної власності,* природно повинен був вважатися одним з основних рушіїв виробництва багатства,— тобто відносно цієї *відчуженої і самовідчуженої форми людської діяльності як родової діяльності,* політико-економи висловлюються дуже неясно і суперечливо.

Адам Сміт:

«*Поділ праці* завдячує своїм походженням не мудрості людській. Він є неминучий результат повільного і поступового розвитку схильності до обміну і взаємної торгівлі продуктами. Ця схильність до торгівлі є, мабуть, необхідний наслідок користування розумом і мовою. Вона властива всім людям і не трапляється в жодної тварини. Тварина, як тільки вона досягла зрілого віку, живе сама по собі, зовсім незалежно від інших. А людина завжди потребує допомоги інших людей, і вона марно чекала б такої допомоги від самої тільки їх доброзичливості. Набагато надійніше буде апелювати до їх особистої зацікавленості і переконати їх у тому, що їх власна вигода диктує їм робити те, що вона від них хоче. Маючи справу з іншими людьми, ми апелюємо не до їх *людяності,* а до їх *егоїзму.* Ми ніколи не говоримо їм про *наші потреби,* а говоримо завжди про *їх вигоду.*— Через те що, виходить, ми дістаємо більшість взаємно необхідних нам послуг завдяки обмінові, торгівлі, купівлі-продажу, то саме ця схильність до *торгівлі* і породила *поділ праці.* Наприклад, у якому-небудь племені мисливців або пастухів яка-небудь людина виготовляє луки і тетиви проворніше і вправніше, ніж інші. Вона часто обмінює ці продукти своєї праці на худобу і дичину своїх одноплемінників. Скоро вона помічає, що в такий спосіб вона може добути їх собі легше, ніж якби вона сама ходила на полювання. Спонукувана міркуваннями вигоди, вона через це робить своїм головним заняттям виготовлення луків і т. ін. Відмінність *природного хисту* у індивідів є не стільки *причина,* скільки *наслідок* поділу праці... Якби у людини не було схильності до обміну і торгівлі, кожний індивід був би змушений сам виготовляти собі все необхідне для існування і життєвих вигод. Кожному доводилося б виконувати *ту ж саму повсякденну роботу,* і не було б тієї величезної *відмінності в заняттях,* яка одна тільки і може породити велику відмінність у хисті. Як ця схильність до обміну породжує серед людей відмінність хисту, так та сама схильність робить цю відмінність корисною. Багато порід тварин, хоч вони й належать до одного й того самого виду, мають від природи такий різний характер і такі різні нахили, що ці відмінності є більш разючими, ніж

відмінності, які можна спостерігати серед неосвічених людей. Від природи між філософом і вантажником відмінність і наполовину не така велика — у розумінні хисту і розуму,— як відмінність між дворняжкою і хортом, між хортом і лягавою, між лягавою і вівчаркою. Проте ці різні породи тварин, незважаючи на їх належність до того самого виду, не приносять майже ніякої користі одна одній. Дворовий пес, маючи перевагу своєї сили, не дістає ніякої користі від швидкості і легкості хорта, і т. ін. Через те що немає здатності або схильності до торгівлі і обміну, результати діяльності цих різних відмінностей хисту або ступенів інтелігентності не можуть бути зібрані докупи і ні найменшою мірою не сприяють *користі* або *загальним вигодам усього виду*. Кожна тварина змушена сама себе утримувати і захищати, незалежно від інших; вона не може здобути ні найменшої користі з відмінності тих здібностей, якими природа наділила інших тварин того самого виду. А люди, навпаки, найрізноманітнішого хисту бувають корисними одне одному, тому що, завдяки схильності всіх людей до обміну і торгівлі, *різні продукти* їх різних діяльностей збираються, так би мовити, в одну загальну масу, де кожна людина може, відповідно до своїх потреб, купити собі певну частину продуктів праці інших людей.— Через те що джерелом *поділу праці* є ця схильність до *обміну*, то звідси випливає, що *зростання* цього *поділу праці* завжди обмежене *розмірами здатності до обміну*, або, інакше кажучи, *розмірами ринку*. Якщо ринок дуже малий, то ніхто не захоче віддатися цілком одному якомусь заняттю — через відсутність можливості обмінювати лишок продуктів своєї праці, непотрібний для його власного споживання, на такий же лишок тих продуктів чужої праці, які він хотів би одержати...» У *цивілізованому* стані «кожна людина живе обміном і стає свого роду *торговцем*, а *саме суспільство* є, власне кажучи, *торгове* суспільство» (див. Дестют де Трасі: «Суспільство, це — ряд взаємних обмінів; у *торгівлі* — вся сутність суспільства» [194]). «...Нагромадження капіталів зростає разом з поділом праці, і навпаки».

Так говорить *Адам Сміт* [195].

«Якби кожна родина виробляла всю сукупність предметів свого споживання, то суспільство могло б існувати навіть і тоді, якби не було ніякого обміну.— Хоч обмін *не є основою* суспільства, без нього не можна обійтися в цивілізованому стані нашого суспільства.— Поділ праці є вміле застосування сил людини; він примножує продукти суспільства, збільшує його могутність і його насолоди, але він і обмежує, зменшує здібності кожної людини, взятої окремо.— Виробництво не може існувати без обміну».

Так говорить *Ж. Б. Сей* [196].

«Властиві людині від природи сили, це — її розум і її фізична здатність до праці. А сили, що виникають із суспільного стану, полягають у здатності *поділяти працю* і *розподіляти серед різних людей різні роботи*, необхідні для одержання засобів існування, і в *здатності* обмінюватися *взаємними послугами* і продуктами, які становлять засоби існування.— Мотив, за яким одна людина робить послуги іншій,— егоїстичного характеру: людина вимагає винагороди за послуги, зроблені іншій.— Право виключної приватної власності є неодмінною умовою для того, щоб серед людей міг установитися обмін». «Обмін і поділ праці взаємно зумовлюють одне одного».

Так говорить *Скарбек* [197].

Мілль зображує розвинений обмін, *торгівлю*, як *наслідок поділу праці*:

«Діяльність людини можна звести до дуже простих елементів. Власне кажучи, вона може робити тільки одне: створювати рух; вона може пересувати речі, щоб наблизити їх одну до одної або віддалити одну від одної; все інше роблять властивості матерії. Застосовуючи працю і машини, люди часто помічають, що ефект можна посилити вмілим розподілом операцій, а саме відокремленням однієї від одної операцій, які одна одній заважають, і з'єднанням усіх тих операцій, які таким чи іншим способом можуть одна одній сприяти. Як загальне правило, люди не можуть виконувати силу-силенну різних операцій з такою ж швидкістю і спритністю, з якою вони завдяки навичці навчаються виконувати невелику кількість операцій. Тому завжди буває вигідно якнайбільше обмежувати кількість операцій, що доручаються кожному окремому індивідові.— Для найвигіднішого поділу праці і найвигіднішого розподілу сил людей і машин у дуже багатьох випадках треба діяти у великому масштабі, тобто виробляти багатства великими масами. Ця вигода є причиною виникнення великих мануфактур. Іноді невелика кількість таких мануфактур, заснованих при сприятливих умовах, постачає не тільки одній країні, а кільком країнам усю потрібну там кількість вироблюваних ними предметів».

Так говорить Мілль [198].

Проте всі сучасні політико-економи згодні між собою в тому, що поділ праці і багатство продукції, поділ праці і нагромадження капіталу взаємно зумовлюють одне одного і що *звільнена від пут*, полишена на саму себе приватна власність одна тільки може створити найбільш корисний і всеосяжний поділ праці.

Міркування *Адама Сміта* можна резюмувати так:

Поділ праці надає праці безконечної продуктивності. Він кореняться у *схильності* до *обміну* і *торгівлі*, специфічно людській схильності, яка, мабуть, не випадкова, а зумовлена застосуванням розуму і мови. Мотив, яким керуються люди, які обмінюються між собою, це — не *людинолюбство*, а *егоїзм*. Різноманітність людського хисту — скоріше наслідок, ніж причина поділу праці, тобто обміну. Тільки обмін і робить корисною цю різноманітність. Особливі властивості різних порід тварин одного виду розрізняються між собою від природи більше, ніж розрізняються між собою у різних людей ті чи інші здібності і діяльності. Але через те що тварини нездатні до *обміну*, то жодному тваринному індивідові не дають ніякої користі відмінні від його породи властивості тварини того ж виду, але іншої породи. Тварини не можуть складати докупи різні властивості свого виду; вони не можуть нічого зробити для *загальної* користі і *загальних* вигод свого виду. Інша річ *людина*. Тут найрізноманітніші відмінності хисту і види діяльності бувають корисними одне одному, *бо* люди вміють збирати свої *різноманітні* продукти в одну загальну масу, звідки кожен може купувати собі те, що йому потрібне. Через те що поділ праці виникає із схильності до *обміну*, то він зростає і утримується в певних межах залежно від *розмірів обміну, ринку*. У цивілізованому стані кожна людина є *торговцем*, а суспільство є *торговим суспільством*.

Сей вважає *обмін* чимось випадковим, не основним. Суспільство могло б існувати і без нього. Обмін стає необхідним у цивілізованому стані суспільства. Проте не може бути *виробництва без обміну*. Поділ праці є *зручним, корисним* засобом, умілим застосуванням людських сил для створення суспільного багатства, але він зменшує *здібності кожної людини, взятої окремо*. Це останнє зауваження є кроком уперед з боку Сея.

Скарбек відрізняє *індивідуальні, від природи властиві людині* сили — розум і фізичну здатність до праці, від сил, що *виникають* із суспільства,— *обміну і поділу праці*, які взаємно зумовлюють один одного. А неодмінною передумовою обміну є, за Скарбеком, *приватна власність*. Скарбек висловлює тут в об'єктивній формі те, що говорять Сміт, Сей, Рікардо та ін., коли вони вказують на *егоїзм, приватний інтерес*, як на основу обміну, або коли вони називають *торгівлю істотною* і *адекватною* формою обміну.

Мілль зображає *торгівлю* як наслідок *поділу праці*. *Людська* діяльність зводиться, на його думку, до *механічного руху*. Поділ праці і застосування машин сприяють багатству продукції. Кожній людині слід доручати найменше коло операцій. З свого боку, поділ праці і застосування машин зумовлюють масове виробництво багатства, тобто продуктів. Це і є причиною виникнення великих мануфактур.

Розгляд *поділу праці* і *обміну* становить найбільший інтерес, тому що це — *наочно відчужені* вираження людської *діяльності*, як *родової* діяльності, і людської *сутнісної сили*, як *родової* сутнісної сили.

Сказати, що *поділ праці* і *обмін* грунтуються на *приватній власності*, рівнозначне твердженню, що *праця* є сутністю приватної власності,— твердженню, якого політико-економ не може довести і яке ми маємо намір довести за нього. Саме та обставина, що *поділ праці* і *обмін* є форми приватної власності, якраз і служить доказом як того, що *людське* життя мало потребу для свого існування у *приватній власності*, так, з другого боку, і того, що тепер воно має потребу в скасуванні приватної власності.

Поділ праці і *обмін*, це — ті два *явища*, при розгляді яких політико-економ чваниться суспільним характером своєї науки і тут же, не зводячи духу, несвідомо висловлює суперечності, що містяться в ній, а саме обгрунтування суспільства за допомогою несуспільних, приватних інтересів.

Нам належить розглянути такі моменти:

По-перше, *схильність до обміну*, основу якої політико-економи вбачають в егоїзмі, розглядається як причина або взаємодіючий фактор поділу праці. Сей вважає обмін чимось не *основним*

для сутності суспільства. Багатство, виробництво пояснюються поділом праці і обміном. Визнається, що поділ праці викликає збіднення і деградацію індивідуальної діяльності. Обмін і поділ праці визнаються причинами великої *різноманітності людського хисту,* різноманітності, яка стає *корисною* знов-таки завдяки обмінові. Скарбек ділить виробничі або продуктивні сутнісні сили людини на дві частини: 1) на індивідуальні, від природи властиві людині сили — її розум і спеціальну схильність або здатність до певної праці, і 2) на такі сили, що *виникають* із суспільства, а не з реального індивіда, — поділ праці і обмін. — Далі: поділ праці обмежено *ринком.* — Людська праця є простим *механічним рухом;* найголовніше виконують матеріальні властивості предметів. — Кожному окремому індивідові слід доручати якнайменше операцій. — Роздрібнення праці і концентрація капіталу, неефективність індивідуального виробництва і масове виробництво багатства. — Значення вільної приватної власності для поділу праці *.

* Тут, на лівій половині XXXVIII сторінки, уривається та частина третього рукопису, що написана як доповнення до XXXIX сторінки другого рукопису. Далі у третьому рукописі іде пуста права половина XXXVIII сторінки, а потім «Передмова» (на стор. XXXIX—XL) і уривок про гроші (на стор. XLI—XLIII). *Ред.*

[ВЛАДА ГРОШЕЙ У БУРЖУАЗНОМУ СУСПІЛЬСТВІ]

Якщо *відчуття* людини, її пристрасті і т. д. є не тільки антропологічні визначення у [вузькому *] розумінні, але й справді *онтологічні* утвердження сутності (природи) і якщо вони реально утверджують себе тільки тим, що їх *предмет* існує для них *чуттєво*, то цілком зрозуміло, 1) що спосіб їх утвердження аж ніяк не один і той самий і що, навпаки, різний спосіб утвердження утворює особливість їх буття, їх життя; яким чином предмет існує для них, це й становить своєрідність кожної специфічної *насолоди;* 2) там, де чуттєве утвердження є безпосереднім знищенням предмета в його самостійній формі (їда, пиття, обробка предмета і т. д.), це і є утвердження предмета; 3) оскільки людина *людяна,* а значить і її відчуття і т. д. *людяне,* остільки утвердження даного предмета іншими людьми є також і її власною насолодою; 4) тільки за допомогою розвиненої промисловості, тобто через приватну власність, онтологічна сутність людської пристрасті здійснюється як у всій своїй цілісності, так і в своїй людяності; таким чином, сама наука про людину є продукт практичного самоздійснення людини; 5) смисл приватної власності, якщо її відокремити від її відчуженості, є *наявність істотних предметів* для людини як у вигляді предметів насолоди, так і у вигляді предметів діяльності.

Отже, *гроші,* що мають *властивість* усе купувати, усі предмети собі привласнювати, являють собою *предмет* у найвищому розумінні. Універсальність цієї їх *властивості* є всемогутність їх сутності; тому вони вважаються всемогутніми. Гроші — це *звідник* між потребою і предметом, між життям і життєвими засобами людини. Але *те, що* опосереднює мені *моє* життя, *опосереднює мені* й існування іншої людини для мене. Ось що для мене означає *інша* людина.

* Слово нерозбірливе. *Ред*

«Кат знає! Руки, ноги маєш,
І голова, і зад — все є...
А те, чим вільно користаєш,
То, може, скажеш, не твоє?
Шестірку коней и впряжу,
Коли купити їх до змоги,
І, хоч людина, а біжу,
Як звір двадцятьчотириногий!»

Гете, «Фауст» (слова Мефістофеля) [199].

Шекспір у *«Тимоні Афінському»*:

«...Золото? Метал
Красивий, сяючий, дорогоцінний?
Та ні, боги! Я щиро вас молив...
Тут золота доволі є для того,
Щоб чорне все зробити найбілішим,
Усе гидке — прекрасним, гріх тяжкий —
Святою правдою, низьке — високим,
Страхополоха — лицарем одважним,
Усе старе — і молодим, і свіжим!
...Воно
Поспроганяє з храмів ваших слуг,
У хворих з-під голів подушки вирве.
Так, цей плутяга сяючий почне
Обітниці пов'язувать і рвати,
Благословляти прокляте, людей
Перед проказою ниць повергати,
Розбійників він шаною оточить,
Відзнаками, колінопреклонінням,
Садовлячи їх високо, на лави
Сенаторів; підтоптаній вдові
Дасть женихів; неначе день майовий,
Прикрасить жертву болячок гидких,
Таку страшну, що навіть і шпиталь
Її від стін своїх геть проганяє! —
Іди назад, ти, земле проклята,
Наложнице всесвітня, зла причина
І чвар, і воєн між народів...»

І потім далі:

«О любий царевбивче мій! Це ж ти
Знаряддя миле розбрату і свар
Батьків з дітьми! Блискучий осквернитель
Подружньої цнотливої постелі, сміливий Марс,
Відважний воїне; ти вічно юний, свіжий,
Любов'ю обраний, щасливлений жених,
Чий блиск ясний жене з колін Діани
Священний сніг; ти, *видимий нам бог*,
Що *речі неспорідненi* зближає *,
Велить їм цілуватись; ти говориш
Для цілей всяких мовами всіма;
Ти, пробний камінь серць,— в уяві хай постане,
Що люди, ці раби, забунтували,

* В цитованому у Маркса німецькому перекладі Шлегеля і Тіка тут сказано: «*sichtbare Gottheit*, die du *Unmöglichkeiten* eng verbrüderst», тобто «ти, *видиме божество*, яке здійснює братання *неможливостей*» (підкреслено Марксом). *Ред.*

І силою своєю поміж ними
Кривавий розбрат осели,
Аби царями світу стали звірі»[200].

Шекспір чудово змальовує сутність *грошей*. Щоб зрозуміти його, почнемо спочатку з тлумачення уривка з Гете.

Те, що існує для мене завдяки *грошам*, те, що я можу оплатити, тобто те, що можуть купити гроші, це — *я сам*, власник грошей. Наскільки велика сила грошей, настільки велика і *моя* сила. Властивості грошей є мої — їх власника — властивості і сутнісні сили. Тому те, що я *є* і що я *можу* зробити, визначається аж ніяк не моєю індивідуальністю. Я потворний, але я можу купити собі *найкрасивішу* жінку. Отже, я не *потворний*, бо вплив *потворності*, його відстрашувальна сила, зводиться нанівець грошима. Хай я — за своєю індивідуальністю — *кульгавий*, але гроші добувають мені 24 ноги; отже, я не кульгавий. Я погана, нечесна, безсовісна, недоумкувата людина, але гроші в пошані, а значить у пошані і їх власник. Гроші є найвищим благом — значить, хороший і їх власник. Гроші, крім того, звільняють мене від клопоту бути нечесним,— тому заздалегідь вважається, що я чесний. Я *недоумкуватий*, але гроші — це *реальний розум* усіх речей,— як же може бути недоумкуватим їх власник? До того ж він може купити собі людей блискучого розуму, а той, хто має владу над людьми блискучого розуму, хіба не розумніший за них? І хіба я, який за допомогою грошей спроможний одержати *все*, чого жадає людське серце, хіба я не маю всіх людських здібностей? Отже, хіба мої гроші не перетворюють кожну мою неміч на її пряму протилежність?

Коли *гроші* є узами, які зв'язують мене з *людським* життям, суспільством, природою і людьми, то хіба вони не узи всіх *уз?* Хіба вони не можуть зав'язувати і розривати будь-які узи? Тому чи не є вони також і всезагальним *засобом роз'єднання?* Вони, дійсно, і роз'єднуюча людей «*розмінна монета*»*, і справжній *сполучний засіб;* вони — [всезагальна **] *хімічна* сила суспільства.

Шекспір особливо підкреслює в грошах дві їх властивості:

1) Вони — видиме божество, перетворення усіх людських і природних властивостей у їх протилежність, загальне змішання і перекручення речей; вони здійснюють братання неможливостей.

2) Вони — наложниця всесвітня, загальний звідник людей і народів.

Перекручення і змішання всіх людських і природних якостей, братання неможливостей, ця *божественна* сила грошей

* Гра слів: «scheiden» — «розділяти», «роз'єднувати»; «Scheidemünze» «розмінна монета». *Ред.*
** Тут у рукописі вирвано клаптик сторінки. *Ред.*

полягає в їх *сутності*, як відчуженій, відчужуючій і відчужуваній *родовій сутності* людини. Вони — відчужена *могутність людства*.

Те, чого я як *людина* неспроможний зробити, тобто чого не можуть забезпечити всі мої індивідуальні сутнісні сили, те я можу зробити за допомогою *грошей*. Таким чином, гроші перетворюють кожну з цих сутнісних сил у щось таке, чим вона сама по собі не є, тобто в її *протилежність*.

Коли мені хочеться якоїсь їжі або коли я хочу скористатися поштовою каретою, бо я не в силі пройти шлях пішки, то гроші дають мені і їжу і поштову карету, тобто вони перетвілюють і переводять мої бажання з чогось перебуваючого в уявленні, з їх мислимого, уявного, бажаного буття в їх *чуттєве, дійсне* буття, з уявлення в життя, з уявного буття в буття реальне. Як таке опосереднення гроші — це *справжня творча* сила.

Попит на ту чи іншу їжу або на поштову карету є, звичайно, і в того, у кого нема грошей, але такий попит є чимось перебуваючим тільки в уявленні, чимось таким, що ніяк не впливає на мене, на іншого, на третього, чимось позбавленим існування і, значить, таким, що залишається для мене самого чимось *недійсним, безпредметним*. Різниця між попитом ефективним, що грунтується на грошах, і попитом неефективним, що грунтується на моїй потребі, моїй пристрасті, моєму бажанні і т. д., є відмінність між *буттям* і *мисленням*, між уявленням, *існуючим* лише в мені, і таким уявленням, яке для мене існує поза мною як *дійсний предмет*.

Коли у мене нема грошей для подорожі, то у мене нема й *потреби*, тобто дійсної і перетворюваної в дійсність потреби в подорожі. Коли у мене є *покликання* до наукових занять, але нема для цього грошей, то у мене *нема* й покликання, тобто *дійового, справжнього* покликання до цього. Навпаки, коли я насправді *не* маю *ніякого* покликання до наукових занять, але у мене є бажання *і* гроші, то в мене є до цього *дійове* покликання. *Гроші* — як зовнішній, виникаючий не з людини як людини і не з людського суспільства як суспільства всезагальний *засіб* і *здатність* перетворювати *уявлення* в *дійсність*, а *дійсність* у просте *уявлення* — в такій же мірі перетворюють *дійсні людські і природні сутнісні сили* в чисто абстрактні уявлення і тому в *недосконалості*, у болісні химери, в якій мірі вони, з другого боку, перетворюють *дійсні недосконалості і химери*, насправді немічні, лише в уяві індивіда існуючі сутнісні сили індивіда в *дійсні сутнісні сили* і *здібності*. Таким чином, уже за цим визначенням гроші є загальним перекрученням *індивідуальностей*, що їх вони перетворюють у їх протилежність і надають їм властивостей, які суперечать їх справжнім властивостям.

Як ця *перекручуюча* сила гроші виступають далі і щодо індивіда і щодо суспільних та інших зв'язків, які претендують на роль і значення самостійних *сутностей*. Вони перетворюють вірність на зраду, любов на ненависть, ненависть на любов, чесноту на порок, порок на чесноту, раба на пана, пана на раба, глупоту на розум, розум на глупоту.

Через те що гроші, як існуюче і діюче поняття вартості, змішують і обмінюють усі речі, то вони становлять загальне *змішання* і *підміну* всіх речей, тобто світ навиворіт, перетасовку і підміну всіх природних і людських якостей.

Хто може купити хоробрість, той хоробрий, хоча б він був боягузом. Через те що гроші обмінюються не на якусь одну певну якість, не на якусь одну певну річ або певні сутнісні сили людини, а на весь людський і природний предметний світ, то, з точки зору їх власника, вони обмінюють будь-яку властивість і будь-який предмет на будь-яку іншу властивість або предмет, хоча б вони і суперечили обмінюваному. Гроші здійснюють братання неможливостей; вони примушують до поцілунка те, що суперечить одне одному.

Уяви тепер *людину* як *людину* і її відношення до світу як людське відношення: в такому разі ти зможеш любов обмінювати тільки на любов, довір'я тільки на довір'я тощо. Коли ти хочеш одержувати насолоду від мистецтва, то ти повинен бути художньо освіченою людиною. Коли ти хочеш впливати на інших людей, то ти повинен бути людиною, яка насправді стимулює і рухає вперед інших людей. Кожне з твоїх відношень до людини і до природи повинне бути *визначеним*, відповідним об'єктові твоєї волі *проявом* твого *дійсного індивідуального* життя. Коли ти любиш, не викликаючи взаємності, тобто коли твоя любов як любов не породжує взаємної любові, коли ти своїм *життєвим проявом* як любляча людина не робиш себе *людиною, яку люблять*, то твоя любов безсильна, і вона — нещастя.

[КРИТИКА ГЕГЕЛІВСЬКОЇ ДІАЛЕКТИКИ І ГЕГЕЛІВСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ ВЗАГАЛІ]

6) У цьому пункті [201], може, доречно буде — з метою роз'яснення і обгрунтування правомірності думок, які розвиваються тут,— навести деякі міркування як відносно гегелівської діалектики взагалі, так, особливо, про її виклад у «Феноменології» і «Логіці», і, нарешті, про ставлення до Гегеля новітнього критичного руху.

Сучасна німецька критика так багато займалася змістом старого світу, її розвиток в такій мірі був скутий матерією, яка критикується, що в результаті вийшло зовсім некритичне ставлення до методу самої критики і цілковита відсутність свідомості у відношенні до *зовні формального*, але насправді *істотного* питання про те, в яких же взаємовідношеннях ми перебуваємо з гегелівською *діалектикою?* Несвідомість у питанні про ставлення сучасної критики до гегелівської філософії взагалі і до діалектики зокрема була така велика, що такі критики, як *Штраус* і *Бруно Бауер,* усе ще перебувають — перший цілком і повністю, а другий у своїх «Синоптиках» [202] (де він, на протилежність Штраусу, ставить «самосвідомість» абстрактної людини на місце субстанції «абстрактної природи») і навіть ще у «Розкритому християнстві» [203] принаймні потенціально-повністю — під владою гегелівської логіки. Так, наприклад, у «Розкритому християнстві» говориться:

«Начебто самосвідомість, яка покладає світ, покладає відмінність і в тому, що вона творить, творить сама себе, бо вона знову знищує відмінність свого творення від самої себе і є самою собою тільки в акті творення і в русі,— начебто ця самосвідомість не має своєї мети у цьому русі» і т. д. Або: «Вони» (французькі матеріалісти) «ще не могли побачити те, що рух всесвіту стає дійсно рухом для себе лише як рух самосвідомості, досягаючи в останньому єдності з самим собою».

Ці вислови навіть мовою нічим не відрізняються від гегелівських поглядів і скоріше повторюють їх дослівно.

Приклад Бауера показує, яким малосвідомим було ставлення до гегелівської діалектики під час акту критики (Бауер, «Синоптики») і як мало змінилася в цьому відношенні справа і після акту предметної критики: адже у своїй «Справедливій справі свободи» [204] він відбувається від нескромного запитання п. Грунне: «Ну, а як же стоїть справа з логікою?» — тим, що відсилає його до майбутніх критиків.

Але й тепер, після того як *Фейєрбах* і в своїх «Тезах» в «Anekdota» і, докладніше, у «Філософії майбутнього» розбив цілком стару діалектику і філософію, після того як, навпаки, вищезгадана критика, яка не зуміла виконати цієї справи, побачила, що ця справа здійснена, і проголосила себе чистою, рішучою, абсолютною критикою, яка все з'ясувала собі, після того як вона у своїй спіритуалістичній зарозумілості звела весь історичний рух до відношення решти світу (заліченого нею, на відміну від неї самої, до категорії «маси») до неї самої і розчинила всі догматичні протилежності в *одній* догматичній протилежності між власною своєю мудрістю і глупотою світу, між критичним Христом і людством як *«юрбою»*, після того як вона щоденно і кожної години доводила свої власні переважаючі якості шляхом виявлення недоумства маси, після того як вона у пресі [205] заявила про свою рішучу перевагу як над людськими відчуттями, так і над світом, над яким вона підноситься в величній самотності, заходячись лише час від часу саркастичним сміхом олімпійських богів, після того як, нарешті, вона провістила критичний *страшний суд*, заявивши, що наближається день, коли проти неї повстане все гинуче людство, яке буде розбите нею на групи, причому кожна окрема група дістане своє testimonium paupertatis *,— після всіх цих кумедних кривлянь умираючого у формі критики ідеалізму (молодогегельянства) цей ідеалізм не висловив навіть і віддаленого натяку на те, що час критично розмежуватися із своєю матір'ю, гегелівською діалектикою, і навіть не зумів [нічого] повідомити про своє критичне ставлення до фейєрбахівської діалектики. Це — цілком некритичне ставлення до самого себе.

Фейєрбах — єдиний мислитель, у якого ми спостерігаємо *серйозне, критичне* ставлення до гегелівської діалектики; тільки він зробив справжні відкриття в цій галузі і взагалі посправжньому переборов стару філософію. Велич зробленого Фейєрбахом і скромна простота, з якою він виступає перед світом, разюче контрастують з тим, що спостерігається в цьому відношенні у критики.

Великий подвиг Фейєрбаха полягає ось у чому:

1) в доказі того, що філософія є не що інше, як виражена в думках і логічно систематизована релігія, не що інше, як

* — свідоцтво про бідність. *Ред.*

інша форма, інший спосіб існування відчуження людської сутності, і що, таким чином, вона також підлягає осудові;

2) в заснуванні *істинного матеріалізму* і *реальної науки*, оскільки суспільне відношення «людини до людини» Фейєрбах також робить основним принципом теорії;

3) в тому, що запереченню заперечення, яке заявляє, що воно є абсолютно позитивним, він протиставляє позитивне, яке спирається на самого себе і ґрунтується позитивно на самому собі.

Фейєрбах так тлумачить гегелівську діалектику (тим самим обґрунтовуючи необхідність виходити з позитивного, з чуттєво-вірогідного):

Гегель виходить з відчуження (логічно: з безконечного, абстрактно-всезагального), з субстанції, абсолютної і нерухомої абстракції, тобто, висловлюючись популярніше, він виходить з релігії і теології.

По-друге, він знімає безконечне і покладає дійсне, чуттєве, реальне, конечне, особливе (філософія, зняття релігії і теології).

По-третє: він знову знімає позитивне і поновлює абстракцію, безконечне. Поновлення релігії і теології.

Таким чином, Фейєрбах розглядає заперечення заперечення *тільки* як суперечність філософії з самою собою, як філософію, яка утверджує теологію (трансцендентність і т. д.), після того як вона піддала її запереченню, тобто яка утверджує теологію всупереч самій собі.

Те позитивне утвердження, або самоутвердження і самопідтвердження, яке міститься в запереченні заперечення, Фейєрбах розглядає як утвердження, що не впевнене ще в самому собі і тому криє в самому собі свою протилежність, як утвердження, що сумнівається в самому собі і тому потребує доказу, тобто як утвердження, що не доводить само себе своїм буттям, як невизнане позитивне утвердження, і через те йому прямо і безпосередньо протиставиться чуттєво-достовірне позитивне утвердження, що ґрунтується на самому собі *.

А оскільки Гегель розглядав заперечення заперечення з його позитивного боку як справді і єдино позитивне, з його негативного боку — як єдино істинний акт і акт самоздійснення всякого буття, то він знайшов лише *абстрактне, логічне, спекулятивне* вираження для руху такої історії, яка не є ще *дійсна* історія людини як уже передбаченого суб'єкта, а є тільки *акт породження, історія виникнення* людини.

Ми постараємось пояснити як абстрактну форму цього руху у Гегеля, так і ті відмітні риси, які властиві йому на протилежність сучасній критиці, тобто на протилежність зображенню

* Фейєрбах розглядає заперечення заперечення, конкретне поняття також і як мислення, що перевершує себе у мисленні і, як мислення, хоче бути безпосередньо спогляданням, природою, дійсністю [29*].

того самого процесу у фейєрбахівській «Суті християнства»[207], або, вірніше, ми постараємося з'ясувати *критичну* форму цього, у Гегеля ще некритичного, руху.

Погляд на гегелівську систему. Треба почати з гегелівської *«Феноменології»*, дійсного початку і таємниці гегелівської філософії.

Феноменологія.

А) *Самосвідомість.*

I. *Свідомість.* α) Чуттєва достовірність, або «це», і *думка.* β) *Сприйняття,* або річ з її властивостями, і *ілюзія.* γ) Сила і розсудок, явище і надчуттєвий світ.

II. *Самосвідомість.* Істина власної достовірності. a) Самостійність самосвідомості і її несамостійність, панування і рабство. b) Свобода самосвідомості. Стоїцизм, скептицизм, нещасна свідомість.

III. *Розум.* Достовірність і істина розуму. a) Спостерігаючий розум; спостереження природи і самосвідомості. b) Здійснення розумної самосвідомості за допомогою самої себе. Задоволення і необхідність. Закон серця і безумство зарозумілості. Доброчесність і звичайний хід життя. c) Індивідуальність, реальна в собі і для самої себе. Духовне тваринне царство і обман, або сама справа. Законодавствуючий розум. Розум, який досліджує закони.

B) *Дух.*

I. *Істинний* дух; моральність. II. Відчужений від себе дух, освіта. III. Дух, що упевнився в собі, моральність.

C) Релігія. *Природна* релігія, *художня релігія,* релігія *одкровення.*

D) *Абсолютне знання.*

Оскільки *«Енциклопедія»* Гегеля починає з логіки, з *чистого спекулятивного мислення* і закінчує *абсолютним знанням,* самосвідомим, осягаючим самого себе філософським або абсолютним, тобто надлюдським абстрактним духом, то вся «Енциклопедія» є не що інше, як *розгорнута сутність* філософського духу, його самоопредмечування; а філософський дух є не що інше, як відчужений дух світу, мислено, тобто абстрактно, осягаючий себе всередині свого самовідчуження.

Логіка — гроші духу, спекулятивна, *мислена вартість* людини і природи — їх сутність, яка стала цілком байдужою до всякої дійсної визначеності і тому недійсна,— *відчужене,* а тому абстрагуюче від природи і від дійсної людини *мислення: абстрактне* мислення.— *Зовнішність цього абстрактного мислення... природа,* якою вона є для цього абстрактного мислення. Вона є зовнішньою для нього, вона — його самоутрата; і воно, це абстрактне мислення, осягає її також зовнішнім чином, як абстрактну думку, але як відчужене абстрактне мислення.—

Нарешті, *дух,* це мислення, що повертається у своє власне материнське лоно і що як антропологічний, феноменологічний, психологічний, моральний, художній, релігійний дух усе ще не є для себе самим собою, поки воно, кінець кінцем, не знаходить себе як *абсолютне* знання і тому як абсолютний, тобто абстрактний дух, де воно відноситься тільки до самого себе і дістає своє свідоме і відповідне собі буття. Бо його дійсне буття є *абстракція.*

У Гегеля є двояка помилка.

Перша найясніше виступає у «Феноменології» як початку гегелівської філософії. Коли, наприклад, він розглядає багатство, державну владу і т. ін. як сутності, відчужені від *людської* сутності, то він бере їх тільки в їх мисленій формі. Вони — мислені сутності і тому тільки відчуження *чистого,* тобто абстрактного філософського мислення. Тому весь рух завершується абсолютним знанням. Те, від чого відчужені ці предмети і чому вони протистоять з претензією на дійсність,— це якраз абстрактне мислення. *Філософ* — сам абстрактний образ відчуженої людини — робить себе *масштабом* відчуженого світу. Тому вся *історія самовідчуження* і все *усування* самовідчуження є не що інше, як *історія виробництва* абстрактного, тобто абсолютного, мислення, логічного, спекулятивного мислення. Внаслідок цього *відчуження,* яке утворює власний інтерес цього самовідчуження і зняття цього самовідчуження, становить у Гегеля протилежність між *в-собі* і *для-себе,* між *свідомістю* і *самосвідомістю,* між *об'єктом* і *суб'єктом,* тобто протилежність між абстрактним мисленням і чуттєвою дійсністю, або дійсною чуттєвістю, у межах самої мислі. Усі інші протилежності і рухи цих протилежностей є тільки *видимість, оболонка, екзотерична* форма цих єдино інтересних протилежностей, які становлять *смисл* інших, вульгарних протилежностей. Як сутність відчуження, яка покладається і підлягає зняттю, тут виступає не те, що людська сутність *опредмечується нелюдським чином,* на протилежність самій собі, а те, що вона *опредмечується* на *відміну* від абстрактного мислення і на *протилежність* йому.

Отже, привласнення сутнісних сил людини, які стали предметами, і до того ж чужими предметами, є, *по-перше,* тільки таке *привласнення,* яке відбувається у *свідомості,* у *чистому мисленні,* тобто в *абстракції,* є привласнення цих предметів як *думок* і *рухів думок;* тому вже у «Феноменології»,— незважаючи на її рішуче негативний і критичний вигляд і незважаючи на критику, яка дійсно є в ній і яка часто далеко випереджає пізніший розвиток,— уже міститься у прихованому вигляді, як зародок, потенція, таємниця, некритичний позитивізм і такий же некритичний ідеалізм пізніших гегелівських творів,

це філософський розклад і поновлення наявної емпірії. *Подруге,* вимога повернення предметного світу людині — наприклад, зрозуміння того, що *чуттєва* свідомість є не *абстрактно* чуттєва свідомість, а *по-людському* чуттєва свідомість, що релігія, багатство і т. ін. є тільки відчужена дійсність *людського* опредмечування, відчужена дійсність об'єктивованих *людських* сутнісних сил і що тому вони є тільки *шлях* до істинно *людської* дійсності,— тому це привласнення людських сутнісних сил або зрозуміння цього процесу має у Гегеля такий вигляд, що *чуттєвість, релігія,* державна влада і т. ін. є *духовними* сутностями, бо тільки *дух* є *істинною* сутністю людини, а істинна форма руху — це мислячий дух, логічний, спекулятивний дух. *Людськість* природи і створеної історичним процесом природи, продуктів людини, виявляється в тому, що вони є *продуктами* абстрактного духу і остільки, виходить, *духовними* моментами, *мисленими сутностями.*

Тому «Феноменологія» є прихована, ще неясна для самої себе критика, яка має містичний вигляд; але оскільки вона фіксує *відчуження* людини,— хоч людина виступає в ній тільки як дух,— остільки в ній уже криються *всі* елементи критики, *підготовлені* і *розроблені* часто вже у формі, яка високо підноситься над гегелівською точкою зору. Відділи про «нещасну свідомість», про «чесну свідомість», про боротьбу «благородної і низької свідомості» і т. ін. і т. ін. містять у собі — хоча ще у відчуженій формі — *критичні* елементи цілих сфер, таких, як, наприклад, релігія, держава, громадське життя і т. ін. І подібно до того як *сутність, предмет* виступають у Гегеля як *мислені сутності,* так само й *суб'єкт* є завжди *свідомість* або *самосвідомість,* або, вірніше, предмет виступає тільки як *абстрактна* свідомість, а людина тільки як *самосвідомість.* Тому різні форми відчуження, що виступають у «Феноменології», є тільки різними формами свідомості і самосвідомості. Подібно до того як абстрактна свідомість — саме як така розглядається предмет — є *в собі* тільки одним з моментів самосвідомості, яка покладає свої власні відмінності, так і як результат усього цього руху виходить тотожність самосвідомості з свідомістю, абсолютне знання, або такий рух абстрактного мислення, який спрямований уже не назовні, а здійснюється вже тільки всередині самого себе, тобто як результат виходить діалектика чистої мислі.

Отже, велич гегелівської *«Феноменології»* і її кінцевого результату — діалектики заперечності як рушійного і породжуючого принципу — полягає в тому, що Гегель розглядає самопородження людини як процес, розглядає опредмечування як розпредмечування, як самовідчуження і зняття цього самовідчуження, в тому, що він, значить, схоплює сутність

праці і розуміє предметну людину, істинну, тому що дійсну, людину як результат її *власної праці*. *Дійсне*, діяльне ставлення людини до себе як до родової істоти, або прояв нею себе насправді як дійсної родової істоти, тобто як людської істоти, можливе тільки таким шляхом, коли людина дійсно здобуває з себе всі свої *родові сили* (що знов-таки можливе лише за допомогою сукупної діяльності людства, лише як результат історії) і ставиться до них як до предметів, а це знов-таки можливе спершу тільки у формі відчуження.

Однобічність і обмеженість Гегеля ми докладно покажемо на заключному розділі «Феноменології» про абсолютне знання; цей розділ містить у собі у вигляді стислого резюме як дух «Феноменології», її відношення до спекулятивної діалектики, так і *розуміння* Гегелем їх обох і їх взаємовідношення.

Попереду ми зауважимо ще лише таке. Гегель дотримується точки зору сучасної політичної економії. Він розглядає *працю* як *сутність*, як сутність людини, що підтверджує себе; він бачить тільки позитивну сторону праці, а не негативну. Праця є *для-себе-становлення людини* в рамках *самовідчуження*, або як *самовідчужена* людина. Гегель знає і визнає тільки один вид праці, а саме *абстрактно-духовну* працю. Таким чином, Гегель визнає за сутність праці те, що взагалі становить *сутність* філософії, а саме — *самовідчуження знаючої себе людини*, або *мислячу себе самовідчужену* науку; тому він уміє, на протилежність попередній філософії, зібрати докупи її окремі моменти і змалювати свою філософію як філософію *переважно*. Те, що робили інші філософи, розглядаючи окремі моменти природи і людського життя як моменти самосвідомості, до того ж абстрактної самосвідомості,— те́ Гегель *вважає справою* самої філософії. Тому його наука абсолютна.

Перейдемо тепер до нашого предмета.

Абсолютне знання. Останній розділ «Феноменології».

Суть справи в тому, що *предмет свідомості* є за Гегелем не що інше, як *самосвідомість*, або що предмет є лише *опредмечена самосвідомість*, самосвідомість як предмет (прирівнювання людини до самосвідомості).

Тому йдеться про те, щоб перебороти *предмет свідомості*. *Предметність* як така вважається *відчуженим*, не відповідним *людській сутності* (самосвідомості) відношенням людини. Тому *зворотне привласнення* породжуваної як щось чуже, під категорією відчуження, предметної сутності людини має значення не тільки як усунення *відчуження*, але й усунення *предметності*, тобто людина розглядається як *непредметна*, *спіритуалістична* істота.

Рух *подолання предмета свідомості* Гегель описує так:

Предмет являє себе не тільки таким, що *повертається*

в *самість* [das *Selbst*] (це за Гегелем — *однобічне* розуміння цього руху, тобто таке, яке схоплює лише один бік). Людина прирівнюється до самості. Але самість є лише *абстрактно* мислима і абстракцією породжена людина. Людина *є* самоспрямована [selbstisch] істота. Її око, її вухо і т. д. *самоспрямовані;* кожна з її сутнісних сил має в ній властивість *самоспрямованості.* Але саме тому зовсім неправильно говорити: *самосвідомість* має око, вухо, сутнісну силу. Не людська природа є якість *самосвідомості,* а навпаки, самосвідомість є якість людської природи, людського ока і т. ін.

Абстрагована і фіксована у вигляді самостійної істоти самість, це — людина як *абстрактний егоїст,* це — *егоїзм,* піднесений до своєї чистої абстракції, до сфери мислення (далі ми до цього повернемося).

Людська сутність, людина для Гегеля рівнозначні *самосвідомості.* Тому всяке відчуження людської сутності для нього — *не що інше, як відчуження самосвідомості.* Відчуження самосвідомості не розглядається як *вираз,* як вираз *дійсного* відчуження людської сутності, який відображається в знанні і мисленні. Навпаки, *дійсне,* що являє собою реальне, відчуження, є за своєю *найбільш внутрішньою* захованою сутністю, яка розкривається тільки філософією, не що інше, як *прояв* відчуження справжньої людської сутності, *самосвідомості.* Тому наука, що осягає розумом це, називається *феноменологією.* Тому всяке зворотне привласнення відчуженої предметної сутності виступає як включення її в самосвідомість: людина, що оволодіває своєю сутністю, є *тільки* самосвідомість, яка оволодіває предметною сутністю. Тому повернення предмета в самість і є зворотне привласнення предмета.

Всебічно виражене *переборення предмета свідомості* полягає, за Гегелем, у тому,

1) що предмет як такий свідомість уявляє як зникаючий;

2) що відчуження самосвідомості є те, що покладає речовість;

3) що це відчуження має не тільки *негативне,* але й *позитивне* значення;

4) що воно має це значення не тільки *для нас,* або в собі, але й *для самої свідомості;*

5) що *для свідомості* заперечення предмета, або усунення предметом самого себе, набуває *позитивного* значення завдяки тому (або вона *усвідомлює* цю незначність предмета завдяки тому), що вона відчужує саму себе, бо в цьому відчуженні вона покладає *себе* як предмет, або покладає предмет як саму себе, через нероздільну єдність *для-себе-буття;*

6) з другого боку, тут міститься разом з тим і другий момент, а саме — що вона в такій же мірі зняла і ввібрала назад

у себе це відчуження і цю предметність і, значить, у *своєму інобутті як такому* все-таки перебуває *у себе*;

7) це є рух *свідомості*, і в цьому русі свідомість є сукупність своїх моментів;

8) свідомість повинна була відноситись до предмета також відповідно до сукупності своїх визначень і розглядати його з точки зору кожного з цих визначень. Ця сукупність визначень свідомості робить предмет *в собі духовною сутністю*, а для свідомості він справді стає нею завдяки осягненню кожного окремого визначення предмета як *самості*, або завдяки вищезгаданому *духовному* відношенню до них [208].

До пункту 1-го.— Те, що предмет як такий уявляється свідомості як зникаючий, це є вищезгадане *повернення предмета в самість*.

До пункту 2-го.— Відчуження самосвідомості покладає *речовість*. Через те що людина дорівнює самосвідомості, то її відчужена предметна сутність, або *речовість* (те, *чім є для неї предмет*, а предметом справді є для неї тільки те, чим є для неї істотний предмет, чим, значить, є її *предметна* сутність. Через те що суб'єктом стає не *дійсна людина* як така і, значить, не *природа* — адже людина є *людська природа*,— а тільки абстракція людини, самосвідомість, то речовість може бути тільки відчуженою самосвідомістю), тотожна з *відчуженою самосвідомістю*, і *речовість* покладена цим відчуженням. Цілком природно як те, що жива, природна, наділена і обдарована предметними, тобто матеріальними, сутнісними силами істота володіє також *дійсними природними предметами* своєї сутності, так і те, що її самовідчуження є покладання певного *дійсного* предметного світу, який виступає, проте, у формі *зовнішності* і, значить, не належить до її сутності і панує над нею. В цьому нема нічого незрозумілого й загадкового. Навпаки, було б загадковим протилежне. Але так само ясно й те, що *самосвідомість* за допомогою свого відчуження може покладати тільки *речовість*, тобто знов-таки тільки абстрактну річ, річ абстракції, а не *дійсну річ*. Далі ясно, що речовість не становить через це нічого *самостійного, істотного* у відношенні до самосвідомості, а є тільки чистий витвір, щось *покладене* нею і що це покладене, замість того щоб підтверджувати саме себе, є тільки підтвердженням акту покладення, який закріплює на мить свою енергію у вигляді продукту і надає йому *зовні* — але знов-таки тільки на мить — ролі самостійного, дійсного предмета.

Коли дійсна, тілесна *людина*, яка стоїть на міцній, добре заокругленій землі і яка вбирає в себе та випромінює з себе всі природні сили, *покладає* завдяки своєму відчуженню свої дійсні, предметні *сутнісні сили* як чужі предмети, то не *покладання*

є суб'єкт: ним є суб'єктивність *предметних* сутнісних сил, дія яких повинна через це бути також *предметною*. Предметна істота діє предметно, і вона не діяла б предметно, якби предметне не містилося в її істотному визначенні. Вона тільки тому творить або покладає предмети, що сама вона покладається предметами і що вона з самого початку є *природа*. Таким чином, справа стоїть не так, що вона в акті покладання переходить від своєї «чистої діяльності» до *творення предмета*, а так, що її *предметний* продукт тільки підтверджує її *предметну* діяльність, її діяльність як діяльність предметної природної істоти.

Ми бачимо тут, що послідовно проведений натуралізм або гуманізм відрізняється як від ідеалізму, так і від матеріалізму, будучи разом з тим об'єднуючою їх істиною обох. Ми бачимо в той же час, що тільки натуралізм здатний зрозуміти акт всесвітньої історії.

Людина є безпосередньо *природною істотою*. Як природна істота, до того ж жива природна істота, вона, з одного боку, наділена *природними силами, життєвими силами*, будучи *активною* природною істотою; ці сили існують у ній у вигляді задатків і здібностей, у вигляді *нахилів;* а з другого боку, як природна, тілесна, чуттєва, предметна істота, вона, подібно до тварин і рослин, є *стражденною*, зумовленою і обмеженою істотою, тобто *предмети* її нахилів існують поза нею, як не залежні від неї *предмети;* але ці предмети є *предмети* її *потреб;* це — необхідні, істотні для прояву і утвердження її сутнісних сил *предмети*. Те, що людина є *тілесна*, жива, дійсна, чуттєва, предметна істота, яка володіє природними силами, означає, що предметом своєї сутності, свого прояву життя вона має *дійсні, чуттєві предмети*, або що вона може *проявити* своє життя тільки на дійсних, чуттєвих предметах. Бути предметним, природним, чуттєвим — це однаково, що мати поза собою предмет, природу, почуття або бути самому предметом, природою, почуттям для якої-небудь третьої істоти. *Голод* є природна *потреба;* тому для свого задоволення і заспокоєння він має потребу в *природі* поза ним, у *предметі* поза ним. Голод — це визнана потреба мого тіла в певному *предметі*, який існує поза моїм тілом і необхідний для його поповнення і для прояву його сутності. Сонце є *предмет* рослини, необхідний для неї предмет, який утверджує її життя, подібно до того як рослина є предмет сонця як *виявлення* животворної сили сонця, його *предметної* сутнісної сили.

Істота, яка не має поза собою своєї природи, не є *природна* істота, вона не бере участі в житті природи. Істота, яка не має ніякого предмета поза собою, не є предметна істота. Істота, яка не є сама предметом для третьої істоти, не має своїм

предметом ніякої істоти, тобто не поводиться предметно, її буття не є щось предметне.

Непредметна істота є *неможлива, безглузда істота [Unwesen]*.

Уявіть собі таку істоту, яка й сама не є предмет і не має предмета. Така істота була б, по-перше, *єдиною* істотою, поза нею не існувало б ніякої істоти, вона існувала б одиноко, сама. Бо, як тільки я прийму, що поза мною є предмети, що я існую не *один*, мені доведеться визнати, що я — щось *інше*, якась *інша дійсність*, ніж предмет поза мною. Отже, для цього третього предмета я — *інша дійсність*, ніж він, тобто я — *його* предмет. Таким чином, істота, яка не є предметом іншої істоти, гадає, що не існує *жодної* предметної істоти. Як тільки я маю який-небудь предмет, цей предмет має мене своїм предметом. А *непредметна* істота, це — недійсна, нечуттєва, тільки мислима, тобто тільки уявна істота, продукт абстракції. Бути *чуттєвим*, тобто бути дійсним, це означає бути предметом почуття, бути *чуттєвим* предметом, тобто мати поза собою чуттєві предмети, предмети своєї чуттєвості. Бути чуттєвим означає бути *стражденним*.

Тому людина як предметна, чуттєва істота є *стражденна* істота; а оскільки ця істота відчуває своє страждання, то вона є істота, якій властива *пристрасть*. Пристрасть — це сутнісна сила людини, що енергійно прагне до свого предмета.

Але людина — не тільки природна істота, вона є *людська* природна істота, тобто істота, яка існує для самої себе, а тому *родова істота*. Вона повинна проявити і утвердити себе як родова істота і в своєму бутті і в своєму знанні. Таким чином, подібно до того як *людські* предмети не є природними предметами в тому вигляді, як ці останні безпосередньо дані в природі, так і *людське почуття*, яким воно є безпосередньо, у своїй безпосередній предметності, не є *людська* чуттєвість, людська предметність. Ні природа в об'єктивному значенні, ні природа в суб'єктивному значенні безпосередньо не дана *людській* істоті адекватно. І подібно до того як усе природне повинно *виникнути*, так і *людина* має свій акт виникнення, *історію*, яка, однак, відбивається в її свідомості і тому як акт виникнення є актом виникнення, який свідомо знімає себе. Історія є справжня природна історія людини.— (До цього треба ще повернутися.)

По-третє, тому що це покладання речовості є саме тільки видимість, такий акт, який суперечить сутності чистої діяльності, то воно повинно бути знову зняте, а речовість повинна бути заперечена.

До пунктів 3, 4, 5, 6-го.— 3) Це відчуження свідомості має не тільки *негативне*, але й *позитивне* значення, і 4) воно має

це позитивне значення не тільки *для нас*, або в собі, але й для неї самої, для свідомості. 5) *Для свідомості* заперечення предмета, або усунення предметом самого себе, набуває *позитивного* значення завдяки тому (або вона *усвідомлює* цю незначність предмета завдяки тому), що вона відчужує саму *себе*, бо в цьому відчуженні вона *знає* себе як предмет, або предмет як сама себе, через неподільну єдність *для-себе-буття*. 6) З другого боку, тут криється разом з тим і другий момент, а саме — що вона в такій же мірі зняла і увібрала назад у себе це відчуження і цю предметність і, значить, у своєму *інобутті як такому* все ж перебуває *у себе*.

Ми вже бачили, що привласнення відчуженої предметної сутності, або усунення предметності, що виступає під визначенням *відчуження*, — яке повинно розвиватися від байдужої чужості до дійсного ворожого відчуження,— має для Гегеля разом з тим, або навіть головним чином, значення усунення самої *предметності*, бо для самосвідомості осудливим моментом і відчуженням є не цей *визначений* характер предмета, а сам його *предметний* характер. Тому предмет є щось негативне, яке само себе усуває, є *незначність*. Ця незначність предмета має для свідомості не тільки негативне, але й *позитивне* значення, бо *незначність* предмета є са́ме *самоутвердження* непредметності, *абстракції*, його самого. Для *самої свідомості* незначність предмета має позитивне значення тому, що вона *знає* цю незначність, предметну сутність, як своє *самовідчуження*, знає, що ця незначність існує тільки завдяки її самовідчуженню...

Спосіб, яким існує свідомість і яким дещо існує для неї, це — *знання*. Знання є її єдиний акт. Тому щось виникає для свідомості остільки, оскільки вона *знає* це *щось*. Знання є її єдине предметне відношення.— Свідомість знає незначність предмета, тобто нерозрізненість предмета від неї, небуття предмета для неї, завдяки тому, що вона знає, що предмет є її *самовідчуже́ння*, тобто вона знає себе (знання як предмет) завдяки тому, що предмет є тільки *видимість* предмета, якесь марево, а за своєю сутністю є не що інше, як саме знання, яке протиставляє себе самому собі і тому протипоставило собі *незначність*, дещо, яке не має *ніякої* предметності поза знанням; інакше кажучи, знання знає, що коли воно відноситься до якого-небудь предмета, воно тільки перебуває *поза* собою, відчужується від себе, що *воно само набуває* для себе *вигляду* предмета, або що те, що уявляється йому як предмет, є лише воно саме.

З другого боку, як говорить Гегель, тут є в той же час і інший момент, а саме — що свідомість у такій же мірі зняла і ввібрала в себе назад це відчуження і цю предметність

і, значить, у своєму *інобутті як такому* все ж перебуває *у себе*.

У цьому міркуванні ми маємо зібрані воєдино всі ілюзії спекуляції.

По-перше: у *своєму інобутті як такому* свідомість, самосвідомість перебуває *у себе*. Тому вона, або,— якщо ми абстрагуємося тут від гегелівської абстракції і замість самосвідомості поставимо самосвідому людину,— тому вона у своєму *інобутті як такому* перебуває *у себе*. У цьому міститься, по-перше, те, що свідомість, тобто знання як знання, мислення як мислення, видає себе безпосередньо за *інше* себе самого, за чуттєвість, дійсність, життя,— мислення, яке перевершує себе в мисленні (Фейєрбах) [209]. Ця сторона міститься тут остільки, оскільки свідомість, що трактується лише як свідомість, вбачає осудливу для себе перешкоду не у відчуженій предметності, а в *предметності як такій*.

По-друге, тут міститься те, що оскільки самосвідома людина пізнала як самовідчуження і зняла духовний світ — або загальне духовне буття свого світу,— вона все ж знову утверджує його в цьому відчуженому вигляді, видає його за своє істинне буття, поновлює його, запевняє, що вона в *своєму інобутті як такому* перебуває *у самої себе*. І таким чином, після скасування, наприклад, релігії, після визнання в релігії продукту самовідчуження вона все-таки знаходить себе підтвердженою в *релігії як релігії*. Тут *міститься* корінь *хибного* позитивізму Гегеля, або його лише *мнимого* критицизму,— те, що Фейєрбах називає покладанням, запереченням і поновленням релігії або теології, але що слід розглядати у більш загальному вигляді. Таким чином, розум перебуває у самого себе в нерозумі як нерозумі. Людина, яка зрозуміла, що у праві, політиці і т. д. вона веде відчужене життя, веде у цьому відчуженому житті як такому своє істинне людське життя. Таким чином, істинним *знанням* і істинним *життям* є самопокладання, самоутвердження *у суперечності* з самим собою, у суперечності як із знанням, так і з сутністю предмета.

Таким чином, тепер не може вже бути й мови про те, що Гегель просто пристосовувався до релігії, до держави і т. д., тому що ця неправда є неправда його принципу.

Якщо я *знаю*, що релігія є *відчужена* людська самосвідомість, то я знаю, виходить, що в ній, як у релігії, утверджується не моя самосвідомість, а моя відчужена самосвідомість. Значить, я знаю, що моя самосвідомість, яка належить сама собі, своїй сутності, утверджується не в *релігії*, а, навпаки, у *знищеній, скасованій* релігії.

Тому у Гегеля заперечення заперечення не є утвердження істинної сутності за допомогою заперечення мнимої сутності,

а являє собою утвердження мнимої або відчуженої від себе сутності в її запереченні, або заперечення цієї мнимої суті як предметної сутності, яка перебуває поза людиною і не залежить від неї, і перетворення її в суб'єкт.

Тому своєрідну роль відіграє у нього *зняття*, в якому поєднані як заперечення, так і збереження, утвердження.

Так, наприклад, у гегелівській філософії права зняте *приватне право* дорівнює *моралі*, знята мораль дорівнює *сім'ї*, знята сім'я дорівнює *громадянському суспільству*, зняте громадянське суспільство дорівнює *державі*, знята держава дорівнює *всесвітній історії*. В реальній *дійсності* приватне право, мораль, сім'я, громадянське суспільство, держава і т. д. продовжують існувати, як і раніше, вони тільки стали *моментами*, формами існування і наявного буття людини, які не мають сили ізольовано одне від одного, скасовують одне одного, породжують одне одного і т. д. *Моменти руху*.

У їх дійсному існуванні ця їх *рухома* сутність прихована. Вона виявляється, розкривається вперше тільки в мисленні, у філософії, і тому моє істинне релігійне буття є моє буття у *філософії релігії*, моє істинне політичне буття є моє буття у *філософії права*, моє істинне природне буття є моє буття у *філософії природи*, моє істинне художнє буття є моє буття у *філософії мистецтва*, моє істинне *людське* буття є моє буття у *філософії*. Таким же чином істинне існування релігії, держави, природи, мистецтва, це — *філософія* релігії, *філософія* природи, *філософія* держави, *філософія* мистецтва. Але якщо істинним буттям релігії є для мене тільки філософія релігії і т. д., то я воістину релігійний лише як *філософ релігії* і таким чином я заперечую *дійсну* релігійність і дійсно *релігійну* людину. Проте в той же час я їх і *утверджую*, почасти в рамках мого власного буття або в рамках того чужого буття, яке я їм протиставлю (бо це є лише *філософське* вираження їх самих), почасти ж у їх власній первісній формі, бо я вважаю їх тільки *позірним* інобуттям, алегоріями, прихованими під чуттєвими оболонками формами їх власного істинного, тобто мого *філософського* буття.

Так само знята *якість* дорівнює *кількості*, знята кількість дорівнює *мірі*, знята міра дорівнює *сутності*, знята сутність дорівнює *явищу*, зняте явище дорівнює *дійсності*, знята дійсність дорівнює *поняттю*, зняте поняття дорівнює *об'єктивності*, знята об'єктивність дорівнює *абсолютній ідеї*, знята абсолютна ідея дорівнює *природі*, знята природа дорівнює *суб'єктивному* духові, знятий суб'єктивний дух дорівнює *моральному*, об'єктивному духові, знятий моральний дух дорівнює *мистецтву*, зняте мистецтво дорівнює *релігії*, знята релігія дорівнює *абсолютному знанню*.

З одного боку, це зняття є зняття мисленої сутності і, значить, *мислена* приватна власність знімається в *мислену ідею* моралі. А через те що мислення уявляє собі, що воно безпосередньо є інше себе самого, а саме *чуттєва дійсність*, через те що воно, виходить, вважає свою дію також і *чуттєвою дійсною* дією, то це мислене знімання, яке залишає у дійсності незачепленим свій предмет, гадає, що воно його насправді перебороло; а з другого боку, через те що цей предмет став тепер для мислення мисленим моментом, то він уявляється йому також і в своїй дійсності самоутвердженням його самого, самосвідомості, абстракції.

Тому, з одного боку, те буття, яке Гегель *знімає*, переводячи його у філософію, не є зовсім *дійсна* релігія, держава, природа, а релігія у тому її вигляді, в якому вона сама вже є предметом знання,— *догматика;* те ж саме стосується *юриспруденції, науки про державу, природознавства*. Таким чином, з одного боку, Гегель займає таку позицію, яка є протилежністю як до *дійсної* сутності, так і до безпосередньої, нефілософської *науки*, або до нефілософських *понять*, про цю сутність. Тому він суперечить їх * поширеним поняттям.

З другого боку, релігійна і т. д. людина може знайти собі у Гегеля своє останнє утвердження.

Тепер слід розглянути — в рамках категорії відчуження — *позитивні* моменти гегелівської діалектики.

а) *Зняття* як предметний рух, який *вбирає в себе назад* відчуження. Це — виражена в рамках відчуження ідея про *присвоєння* предметної сутності шляхом зняття її відчуження; це — відчужене вбачання *дійсного опредмечування* людини, дійсного привласнення нею своєї предметної сутності шляхом знищення *відчуженого* визначення предметного світу, шляхом його зняття в його відчуженому бутті, подібно до того як атеїзм, як зняття бога, означає становлення теоретичного гуманізму, а комунізм, як зняття приватної власності, означає вимогу справжнього людського життя, як невід'ємної власності людини, означає становлення практичного гуманізму; інакше кажучи, атеїзм є гуманізм, опосередкований з самим собою шляхом зняття релігії, а комунізм — гуманізм, опосередкований з самим собою шляхом зняття приватної власності. Тільки шляхом зняття цього опосередкування,— яке є, однак, неодмінною передумовою,— виникає *позитивний* гуманізм, який позитивно починає з самого себе.

Але атеїзм, комунізм, це — зовсім не втеча, не абстракція, не втрата породженого людиною предметного світу, не втрата сутнісних сил людини, які прибрали предметної форми, не злид-

* — тобто теології, юриспруденції, науки про державу, природознавства і т. д. *Ред.*

ні, які повертаються до протиприродної, нерозвиненої простоти. Вони, навпаки, вперше являють собою дійсне становлення, здійснення сутності людини, яке справді для неї виникло, здійснення її сутності як чогось дійсного.

Таким чином, Гегель, розглядаючи — хоч знову-таки у відчуженій формі — *позитивний* смисл віднесеного до самого себе заперечення, розглядає разом з тим самовідчуження людини, відчуження її сутності, її розпредмечування і деградацію — як самопридбання, прояв сутності, опредмечування, реалізацію. Коротко кажучи, він розглядає — в рамках абстракції — працю як акт *самопородження* людини, ставлення до себе як до чужої сутності і здійснення себе як чужої істоти — як становлену *родову свідомість* і становлене *родове життя.*

b) Але у Гегеля — крім або, вірніше, як наслідок уже описаного вище перекручення понять — цей акт, *по-перше,* має *тільки формальний* характер, бо він абстрактний, бо людська сутність сама визнається тільки як *абстрактна мисляча сутність,* як самосвідомість, а

по-друге, через те що ця точка зору *формальна* і *абстрактна,* то зняття відчуження стає утвердженням відчуження, інакше кажучи, для Гегеля вищезгаданий рух *самопородження, самоопредмечування як самовідречення і самовідчуження* є *абсолютне* і тому останній *людський прояв життя,* що має на меті сам себе, заспокоївся в собі і дійшов до своєї сутності.

Тому цей рух у його абстрактній формі, як діалектика, розглядається як *істинно людське життя;* а оскільки він усетаки абстракція, відчуження людського життя, то воно розглядається як *божественний процес,* але як божественний процес людини, процес, який переживає його відмінна від нього, абстрактна, чиста, абсолютна сутність.

По-третє, цей процес повинен мати носія, суб'єкта; але суб'єкт виникає лише як результат; тому цей результат — суб'єкт, який знає себе як абсолютну самосвідомість — є *бог, абсолютний дух, ідея, яка знає себе і здійснює себе.* Дійсна людина і дійсна природа стають просто предикатами, символами цієї прихованої недійсної людини і цієї недійсної природи. Тому відношення між суб'єктом і предикатом абсолютно спотворене: це — *містичний суб'єкт-об'єкт,* або *перекриваюча об'єкт суб'єктивність, абсолютний суб'єкт* як *процес,* як *суб'єкт,* що *відчужує* себе і повертається до себе з цього відчуження і в той же час вбирає його назад в себе, і суб'єкт як цей процес; це — чисте, *безупинне* кружіння в самому собі.

До пункту першого: формальне і абстрактне розуміння акту самопородження або самоопредмечування людини.

Через те що Гегель прирівнює людину до самосвідомості, то відчужений предмет людини, її відчужена сутнісна

дійсність є не що інше, як *усвідомлення* відчуження, всього лише думка про відчуження, його *абстрактне* і тому беззмістовне і недійсне вираження — *заперечення*. Тому і зняття відчуження є також не що інше, як абстрактне, беззмістовне зняття цієї беззмістовної абстракції — *заперечення заперечення*. Тому змістовна, жива, чуттєва, конкретна діяльність самоопредмечування стає всього лише абстракцією цієї діяльності — *абсолютною заперечністю*, абстракцією, що в свою чергу фіксується як така і уявляється як самостійна діяльність, як діяльність просто. Через те що ця так звана заперечність є не що інше, як *абстрактна*, *беззмістовна* форма вищезгаданого дійсного живого акту, то і зміст її може бути тільки *формальним*, здобутим шляхом абстрагування від усякого змісту. Тому це — загальні, абстрактні, властиві всякому змістові і через це одночасно і байдужі до всякого змісту і саме тому стосовні до всякого змісту *форми абстракції*, форми мислення, логічні категорії, відірвані від *дійсного* духу і від *дійсної* природи. (Нижче ми розберемо *логічний* зміст абсолютної заперечності.)

Позитивний бік зробленого тут Гегелем у його спекулятивній логіці полягає в тому, що *певні поняття*, загальні *нерухомі форми мислення* являють собою в їх самостійності щодо природи і духу необхідний результат загального відчуження людської сутності, а значить і людського мислення, і що Гегель тому змалював їх як моменти процесу абстракції і подав як зв'язне ціле. Так, наприклад, зняте буття є сутність, знята сутність — поняття, зняте поняття ... абсолютна ідея. Ну а що таке абсолютна ідея? Вона, в свою чергу, знов-таки знімає саму себе, якщо вона не хоче знову пробити спочатку весь акт абстракції і задовольнитися тим, щоб бути сукупністю абстракцій або абстракцією, яка пізнає себе. Але абстракція, яка пізнає себе як абстракцію, знає, що вона є ніщо; вона повинна відмовитися від себе, абстракції, і цим шляхом вона приходить до такої сутності, яка є її прямою протилежністю, до *природи*. Таким чином, уся логіка є доказом того, що абстрактне мислення саме по собі є ніщо, що абсолютна ідея сама по собі є ніщо, що тільки *природа* є щось.

Абсолютна ідея, *абстрактна* ідея, яка, «*розглядувана* з боку своєї єдності з собою, є *споглядання*» («Енциклопедія» Гегеля, 3-є видання [210], стор. 222), яка «у своїй абсолютній істині *наважується* вільно відпустити *з самої себе* момент своєї особливості, або першого визначення і інобуття, *безпосередню* ідею як своє відображення, тобто наважується *з самої себе* вільно *відпустити* себе *як природу*» (там же), уся ця ідея, яка так дивно і химерно поводиться і яка примусила гегельянців так страшенно сушити собі голову, є не що інше, як *абстракція* — тобто абстрактний мислитель,— яка, навчена досвідом

і збагнувши свою власну істинну сутність, наважується, з певними — неправильними і теж ще абстрактними — умовами, *відмовитися від себе* і поставити на місце свого у-себе-буття (через яке вона є ніщо), на місце своєї всезагальности і невизначености своє інобуття, тобто особливе, визначене; — наважується *вільно відпустити з самої себе природу*, яка крилася в ній тільки як абстракція, як уявна річ, тобто покинути абстракцію і глянути, нарешті, на *вільну* від неї природу. Абстрактна ідея, що стає безпосередньо *спогляданням*, є не що інше, як таке абстрактне мислення, яке відмовляється від себе і наважується стати *спогляданням*. Весь цей перехід від логіки до філософії природи є не що інше, як такий важкий для абстрактного мислителя і тому так фантастично описуваний ним перехід від *абстрагування* до *споглядання*. *Містичне* почуття, яке жене філософа з сфери абстрактного мислення у сферу споглядання, це — *скука*, туга за змістом.

(Відчужена від самої себе людина, це також — відчужений від своєї *сутності*, тобто від своєї природної і людської сутності, мислитель. Тому його думки, це — якісь застиглі духи, що живуть поза природою і поза людиною. Гегель зібрав воєдино і замкнув у своїй «Логіці» усіх цих застиглих духів, розглядаючи кожного з них спершу як заперечення, тобто як *відчуження людського* мислення, а потім як заперечення заперечення, тобто як зняття цього відчуження, як *дійсний* вияв людського мислення; але перебуваючи саме ще в полоні відчуження, це заперечення заперечення є почасти поновленням первісних застиглих духів у їх відчуженні, почасти зупинкою на останньому акті, віднесенням себе до самого себе у відчуженні, як істинному бутті цих застиглих духів *; почасти ж, оскільки ця абстракція осягає розумом саму себе і відчуває нескінченну скуку від самої себе, відмовлення від абстрактного мислення, яке тільки в мисленні рухається, існує без очей, без зубів, без вух, без усього, виступає у Гегеля як вирішення визнати як сутність *природу* і віддатися спогляданню).

Але й *природа*, взята абстрактно, ізольовано, фіксована у відірваності від людини, є для людини *ніщо*. Само собою зрозуміло, що абстрактний мислитель, що наважився перейти до споглядання, споглядає природу абстрактно. Подібно до того як раніше природа була замкнена мислителем у його, для нього

* Тобто Гегель на місце цих застиглих абстракцій ставить акт абстракції, який кружляє в самому собі; завдяки цьому він зміг указати джерело всіх цих невідповідних понять, які належать за своїм первісним походженням окремим філософам, зміг охопити їх єдиним поглядом і створити, як предмет критики, замість якої-небудь одної певної абстракції абстракцію вичерпного, всеохоплюючого типу. (Ми пізніше побачимо, чому Гегель відокремлює мислення від *суб'єкта*; але й тепер уже ясно, що коли нема людини, то й виявлення її сутності не може бути людським, а тому й мислення не могло розглядатися як прояв сутності людини як людського і природного, наділеного очима, вухами і т. д. суб'єкта, що живе в суспільстві, у світі і природі.)

самого таємничій і загадковій, формі абсолютної ідеї, мисленої речі, абстракції, так і тепер, коли він її відпустив із самого себе, він насправді відпустив із себе тільки цю *абстрактну природу*, тільки *голу абстракцію* природи, проте з тим значенням, що вона є інобуттям мислі, дійсна, споглядана, відмінна від абстрактного мислення природа. Або — якщо говорити людською мовою — споглядаючи природу, абстрактний мислитель дізнається, що ті сутності, відносно яких він у божественній діалектиці думав, що він їх створює з нічого, з чистої абстракції, як чисті продукти мислительної роботи, яка в самій собі обертається і ніде не заглядає в реальну дійсність, є не що інше, як *абстракції визначень природи*. Таким чином, уся природа є для нього тільки повторенням, у чуттєвій, зовнішній формі, логічних абстракцій. Він знову *аналізує* її і ці абстракції. Таким чином, його споглядання природи є лише актом утвердження його абстрагування від споглядання природи, є лише свідомо повторюваний ним процес породження його абстракцій. Так, наприклад, час дорівнює заперечності, віднесеній до самої себе (цит. твір, стор. 238). Знятому становленню як наявному буттю відповідає у природній формі знятий рух як матерія. Світло є *природною* формою *рефлексії в себе*. Тіло як *місяць* і *комета*, це — *природна* форма тієї *протилежності*, яка, за «Логікою», є, з одного боку, *позитивне, що грунтується на самому собі*, а з другого боку, *негативне*, що грунтується на самому собі. Земля є *природна* форма логічної *основи* як негативної єдності протилежностей і т. д.

Природа як природа, тобто оскільки вона ще відрізняється чуттєво від цього таємного, прихованого в ній смислу, природа, відокремлена, відмінна від цих абстракцій, є *ніщо*, яке *виявляє себе як ніщо*. Вона *позбавлена смислу* або має тільки смисл зовнішності, яка повинна бути знята.

«У точці зору конечної *телеології* полягає та правильна передпосилка, що природа не має абсолютної мети в самій собі» (стор. 225).

Її мета полягає в утвердженні абстракції.

«Природа вийшла як ідея у *формі інобуття*. Через те що *ідея*, таким чином, виступає тут як заперечення самої себе, або як *зовнішня собі*, то справа стоїть не так, що природа є зовнішньою тільки у відносному розумінні, у відношенні до цієї ідеї, а так, що *зовнішність* становить те визначення, в якому ідея виступає як природа» (стор. 227).

Зовнішність слід розуміти тут не як *чуттєвість*, яка *виявляється зовні* і відкривається для світла, для чуттєвої людини; зовнішність треба тут розуміти як відчуження, як хибу, порок, якого не повинно бути. Бо істинне все ще є ідея. Природа є тільки *форма* її *інобуття*. А через те що абстрактне мислення є *сутність*, то те, що є зовнішнім у відношенні до нього, є за самою суттю своєю дещо лише *зовнішнє*. Абстрактний

мислитель визнає, що сутністю природи є *чуттєвість, зовнішність* на протилежність мисленню, яке рухається *всередині себе.* Але разом з тим він виражає цю протилежність так, що ця *зовнішність природи*, її *протилежність* мисленню є її *хиба*, що, оскільки вона відрізняється від абстракції, вона є недосконалою істотою. Істота, недосконала не тільки для мене, не тільки з моєї точки зору, а недосконала в самій собі, має поза собою щось таке, чого їй бракує, тобто її сутність є чимсь іншим, ніж вона сама. Тому для абстрактного мислителя природа повинна зняти саму себе, бо він уже поклав її як потенціально *зняту* сутність.

«*Для нас* дух має своєю *передпосилкою природу*, будучи сам її *істиною*, а значить і чимсь *абсолютно первинним* у відношенні до неї. Природа *зникла* в цій істині, і дух став як ідея, що досягла свого для-себе-буття, ідея, *об'єктом* якої, а в той же час і *суб'єктом*, є *поняття*. Ця тотожність є *абсолютна заперечність*, тому що в природі поняття має свою цілковиту зовнішню об'єктивність, але тепер це його самовідчуження знято, і воно, поняття, у цьому самовідчуженні стало для себе тотожним з самим собою. Таким чином, воно є цією тотожністю тільки як повернення з природи» (стор. 392).

«*Одкровення*, що, як *абстрактна* ідея, є безпосередній перехід до природи, її *становлення*, є, як одкровення вільного духу, *покладення* ним природи як *свого* світу,— покладення, що, як рефлексія, є в той же час *передпокладення* світу як самостійної природи. Одкровення в понятті є створення духом природи як свого буття, в якому він дає собі *утвердження* і *істину* своєї свободи.— *Абсолютне є дух;* це є найвище визначення абсолютного» [211].

169 Мова йде про статтю Ф. Енгельса «Александр Юнг. «Лекції про сучасну літературу німців»». Див. *К. Маркс* і *Ф. Енгельс*. Твори, т. 1, 1958, стор. 440—452. — 476.

170 Йдеться про надруковану в № 42 газети «Königsberger Literaturblatt» за 20 липня 1842 р. відповідь А. Юнга на статтю Ф. Енгельса «Александр Юнг. «Лекції про сучасну літературу німців»». — 477.

171 *«Економічно-філософські рукописи 1844 року»*. Ця праця К. Маркса дійшла до нас у трьох рукописах, кожний з яких має свою власну пагінацію (римськими цифрами). З другого рукопису збереглися тільки останні чотири сторінки (стор. XL—XLIII). У першому рукопису кожна з 27 сторінок, що складають його, поділена двома вертикальними рисками на три стовпчики, і в кожному стовпчику на кожній сторінці написано заздалегідь заголовок: «Заробітна плата», «Прибуток на капітал», «Земельна рента». Починаючи з XVII сторінки текстом заповнений лише стовпчик, озаглавлений «Земельна рента», а починаючи з XXII сторінки і до кінця першого рукопису Маркс писав на всіх трьох стовпчиках, не зважаючи на заздалегідь проставлені заголовки. Текст цих шести сторінок (стор. XXII—XXVII) дається в цьому виданні під редакційним заголовком «Відчужена праця». Третій рукопис містить 43 великих, поділених на два стовпчики і пронумерованих самим Марксом сторінок. В кінці третього рукопису (на стор. XXXIX—XL) є «Передмова», яка в цьому виданні подається на початку, перед текстом першого рукопису.

Заголовок праці Маркса, а також взяті в квадратні дужки заголовки окремих частин рукопису дані Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Рукопис публікується в тій послідовності частин, яка дана Марксом, за винятком «Передмови», що друкується на початку, і розділу «Критика гегелівської діалектики і гегелівської філософії взагалі», перенесеної на кінець, за вказівкою Маркса в його «Передмові». — 481.

172 Див. К. Маркс. «До критики гегелівської філософії права. Вступ» (*К. Маркс* і *Ф. Енгельс*. Твори, т. 1, 1958, стор. 384—397).

«Deutsch-Französische Jahrbücher» — див. примітку 83. — 483.

173 Мається на увазі Б. Бауер, який опублікував у «Allgemeine Literatur-Zeitung» дві великі рецензії на книги, статті і брошури з єврейського питання. З цих рецензій, надрукованих у випуску I (грудень 1843 р.) і випуску IV (березень 1844 р.) «Allgemeine Literatur-Zeitung», і взято більшість цитованих тут Марксом виразів. Вирази «утопічна фраза» і «компактна маса» зустрічаються в статті Б. Бауера «Що є тепер предметом критики?» у випуску VIII «Allgemeine Literatur-Zeitung» (липень 1844 р.).

«Allgemeine Literatur-Zeitung» («Загальна літературна газета») — німецький щомісячник, видавався молодогегельянцем Б. Бауером у Шарлоттенбурзі з грудня 1843 по жовтень 1844 року. Розгорнуту критику цього щомісячника дали К. Маркс і Ф. Енгельс у книзі «Святе сімейство, або Критика критичної критики». Див. *К. Маркс* і *Ф. Енгельс*. Твори, т. 2, 1958, стор. 3—220. — 483.

174 Мається на увазі збірник «Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz». Zürich und Winterthur, 1843 («Двадцять один аркуш із Швейцарії». Цюріх і Вінтертур, 1843). — 484.

175 Див. *К. Маркс* і *Ф. Енгельс*. Твори, т. 1, 1958, стор. 507—533. — 484.

176 L. Feuerbach. «Grundsätze der Philosophie der Zukunft». Zürich und Winterthur, 1843 (Л. Фейєрбах. «Основні положення філософії майбутнього». Цюріх і Вінтертур, 1843). — 484.